

TITLURILE LUI ȘTEFAN CEL MARE.

Tradiție diplomatică și vocabular politic

ȘTEFAN S. GOROVEI

„Slăvitului și prin darul lui Dumnezeu fericitului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu blagoslovitului cu mare cinste, încununatului și în toate țările preamăritului și singur stăpânitorului, iar pentru noi prea dulcelui și scumpului domn și dragului părinte Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, închinăciune adâncă și dragoste credincioasă și adevărată de la iubita fiică a domniei [tale] și domniță Elena, mare cneaghină a Moscovei”.

Așa se adresa, în anii '80 sau '90 ai veacului XV, fiica, înstrăinată la Moscova, tatălui său din Moldova, într-o scrisoare care nu s-a păstrat, din păcate, în întregime¹.

Adresa din scrisoarea domniței pare o îngrămădire artificială de titluri, puse unul după celălalt în chipul cel mai protocolar, pentru a exprima afecțiunea foarte respectuoasă a iubitoarei fiice care gândea cu nostalgie la părintele său. Însă cercetarea izvoarelor arată că aceste titluri erau în uz la curtea Moldovei, folosite separat sau grupate după necesități al căror sens scapă, uneori, vigilenței istoricului. Izvoarele arată chiar mai mult decât atât, o varietate de titluri, cu nuanțe și înțelesuri, folosite uneori pragmatic, alteori programatic. Înainte de a începe analiza lor, îndrăznesc să aplic și în acest caz o metodă pe care am folosit-o cu succes și altădată, anume punerea de acord a izvoarelor, de data aceasta în privința terminologiei. Traducerea pe care am citat-o aparține editorilor din 1965 ai unui volum de documente privind relațiile româno-ruse; între timp, cei care trudesc pe tărâmul slavisticii românești au pus la punct un sistem terminologic care obligă la retraducerea textelor vechi, pentru a avea imaginea uniformă, exactă și corectă a modului în care se exprima autorii de atunci. Astfel, „prin darul lui Dumnezeu fericitului” traduce formula slavonă (o redau după ediție, cu litere rusești) Божшмъ дарованиемъ нарочитому; nu mi se pare o traducere potrivită, pentru că miezul formulei este (păstrează dativul) Божшмъ дарованиемъ, care într-un text din

Materialul și concluziile acestui studiu au fost folosite la cursul și seminarul din cadrul anului I de masterat (anul universitar 2004-2005) la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

¹ *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV - începutul celui de al XVIII [-lea], I*, ed. J. S. Grosul, A. Oțetea, A. A. Novoselski, L. V. Cerepnin, Moscova, 1965, nr.7, p.57-58 (datată „nu mai devreme de ianuarie 1483 - nu mai târziu de 1502”; traducerea este reprodușă și în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt 1504-2004. Portret în cronică*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.362). Pentru acest document, v. și Demir Dragnev, *Cu privire la apariția în Rusia moscovită a unor opere publicistice provenite din spațiul românesc (sfârșitul secolului al XV-lea)*, în RIM, 1-2, 2003, p.38-45 (autorul menționează - nota 29 - că „scrisoarea a fost parțial publicată în culegerea *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România*”, ceea ce sugerează că d-sa ar fi descoperit textul integral; însă această sugestie nu pare a fi întemeiată).

Moldova se regăsește sub forma (acum în genitiv) Еогоддровлммого, tradus prin „de Dumnezeu dăruitului”². Așadar, pentru a tălmăci mai expresiv formula domniței Elena ar trebui să spunem „fericitului de Dumnezeu dăruitului”. Personal, prefer „de Dumnezeu fericit dăruitului”.

A doua formulă despre care cred că trebuie retradusă este „de Dumnezeu blagoslovitului cu mare cinste, încununatului” (от Бога великою честью почтенному венчаному). Aici, miezul pe care trebuie să cadă accentul este sintagma от Бога венчаному, adică „de Dumnezeu încoronatului”, aflată, și ea, în unele texte moldovenești, care vor fi aduse în discuție la locul potrivit. Propun tălmăcirea (tâlcuirea) astfel: „de Dumnezeu cu mare cinste blagoslovit încoronatului”.

Astfel, cred că putem restitui adresei pe care a compus-o domnița Elena următoarea formă: „*Slăvitului și de Dumnezeu fericit dăruitului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu cu mare cinste blagoslovit încoronatului și în toate țările preamăritului și singur stăpânitorului, iar pentru noi prea dulcelui și scumpului domn și dragului părinte Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*”. Se va observa cu ușurință că numele Părintelui ceresc se află în trei formule ale titlului purtat de Ștefan; același nume este invocat încă de trei ori în introducerea acestei scrisori.

Nucleul titlului dictat de domnița Elena pisarului ei de la Moscova este *Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*.

După cum a explicat demult Emil Vîrtosu într-o cercetare devenită clasică, elementele titlaturii princiare sunt diferite la cel care domnește, la fiul acestuia și la cel care a domnit: „Domnul de pe tron are în primul rând dreptul, în formularul diplomatic, la toate atributele de maiestate: *eu, noi, Io, voievod* și, în același timp, la atributele de suveranitate: *mare voievod, domn de sine stăpânitor*, însoțite toate la un loc de formula de devoțiune: *din mila lui Dumnezeu*”³. Voi porni, deci, în cercetarea titlurilor lui Ștefan cel Mare de la această definiție, precizând, însă, de la început, că am extins aria izvoarelor investigate, de la documente - care l-au interesat în mod precumpănitor pe Emil Vîrtosu - la toate inscripțiile (pe piatră, broderii și metal) și însemnările (pe hârtia sau pergamentul manuscriselor)⁴. Această extindere mi se pare nu numai utilă și necesară, dar chiar de neocolit dacă tindem să trecem dincolo de rigorile formularisticii de cancelarie, care formează domeniul predilect al diplomatiei, pentru a cerceta *vocabularul politic* al deținătorului Puterii și al administratorilor ei. Scrutăm, prin aceasta, un domeniu care ține de manifestările subiective ale Puterii.

* 1 2 3

¹ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, ed. M. Berza, București, 1958, p.218, nr.33. Asupra acestei inscripții de la Cetatea Albă revin și mai departe, în text.

² Emil Vîrtosu, *Titlatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p.230 (sublinierile îmi aparțin).

³ Este posibil ca unele izvoare din aceste variate categorii (documente, inscripții, însemnări) să fi scăpat, totuși, atenției mele. Voi fi recunoscător pentru semnalarea unor asemenea cazuri.

Titlul domnesc al lui Ștefan este alcătuit - după modelul aceluia al înaintașilor săi - pe o schemă precisă, compusă din cinci cuvinte, care constituie un fel de matrice: 1) **Ștefan**; 2) **voievod**; 3) **domn**; <al> 4) **Țării**; 5) **Moldovei**. Cu alte cuvinte, numele propriu (1), câte un atribut de maiestate⁵ (2) și de suveranitate⁶ (3) și numele statului (4+5). Conform protocolului, la această schemă fundamentală se adaugă, de regulă, formula devoțiunii („Din mila lui Dumnezeu”) și pronumele de majestate *Noi*⁷, ceea ce dă, în documentele interne, intitulația uzuală *Din mila lui Dumnezeu, noi, Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*, a cărei statornică repetare poate crea omului de astăzi impresia de monotonie și de lipsă de fantezie. Însă monotonia traduce, de fapt, respectarea riguroasă a modelului și, prin aceasta, perfectă funcționare a serviciilor cancelariei princiare *în limba slavă*. Titlul domnesc a cunoscut o varietate neasteptată de forme, mai toate născute prin adăugiri la schema fundamentală, adăugiri care înseamnă epitete pentru domn și indicarea filiației, sau variații ale numelui statului. Este posibil ca fiecare variantă a formulei să fi însemnat ceva, în raport cu destinatarul actului sau cu obiectul pe care se așeza inscripția. În același timp, însă, cred că unele diferențe mărunte pot fi atribuite redactorilor sau scriitorilor textelor respective.

Înainte de a înfățișa diversele forme născute prin adăugiri, este poate interesant de arătat că uneori marele domn s-a înfățișat ori a fost înfățișat posterității doar cu intitulația compusă din elementele de bază - **Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei**; așa îl numește, spre exemplu, monahul Casian (probabil în 1467) în însemnarea de pe *Mineiul* pe august, aflat la Putna: „Această lună august a scris-o *Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*, cu mâna păcătosului Casian”⁸. Același monah arată, la 1470, că a scris o *Psaltire* (aflată azi la St. Petersburg) „din porunca domnului *Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*”⁹. El însuși s-a prezentat așa în subscrierea scrisorii din 25 ianuarie 1475, adresată „prea luminaților, prea puternicilor și nobililor domni a toată Creștinătatea”¹⁰, a cărei intitulație dă, însă, titlul cunoscut din documentele interne, *Noi, Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*¹¹. În sfârșit, pe un clopot dăruit Putnei sale în 1480 apare aceeași formulă scurtă, *Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*¹². Domnul a folosit chiar și o formulă încă și mai scurtă pentru intitulația sa, eliminând unul din termenii schemei fundamentale: *Stephanus, vaivoda Terrae Moldaviensis*, într-o scrisoare trimisă la 15 septembrie 1474 bistrițenilor¹³. Titlul redus, lipsit de atributul de suveranitate, dar cu formula devoțiunii, se mai află și în alte scrisori trimise de el peste munți; astfel, în două mesaje adresate din Hârlău brașovenilor, la 5 și la 27 ianuarie ^{4 5 6 7 8 9 10 11 12}

⁴ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.226

⁵ *Ibidem*, p.227.

⁶ *Ibidem*, p.229.

⁷ *Repertoriul*, p.373, nr.138. Același Casian, în însemnarea *Mineiului* pe noiembrie, îi spune, însă *Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei* (*ibidem*, p.376, nr.139).

⁸ *Ibidem*, p.378, nr.141.

⁹ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.321-323, nr.CXLIII.

¹⁰ *Ibidem*, p.323: „*noi, Ștefano vajvoda, per Dio gratia duca de Terra Moldaviense*”. În versiunea germană: „*Wir, Steffan Weyda, von Gottes Gnaden ain Herr des Erdrichs genandt Molda*” (N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1897, p.91).

¹¹ *Repertoriul*, p.378, nr.134.

¹² Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p.317, nr.CXLI.

1477, își spune *Stephanus, Dei gracia wayvoda Moldovanie*, restul intrând într-un etc¹⁴ și, respectiv, *Stephanus wayvoda Dei gratia Terre Moldavie*¹⁵, ca și cum grația divină sar fi raportat la titlul de *voievod* ! Această formulă, incorectă din punct de vedere protocolar, este expresia asimilării titlului de majestate cu acela de suveranitate¹⁶. Tot așa scrie brașovenilor la 20 aprilie 1479 - *Stephanus, Dei gracia wayvoda Moldavie Terre et cetera*¹⁷ - și la 22 ianuarie 1480: *Nos Stephanus, Dei gracia woywoda Terre Moldavie*¹⁸.

O intitulăție încă mai simplă este aceea pe care i-o dă propriul său fiu, Alexandru, în scrisoarea trimisă din Bacău brașovenilor, la 26 iunie 1488: *Stephanus, wayvoda Moldaviensis*¹⁹. Însă cea mai scurtă se află în pecetea mică - Печать Стефана воеводы - folosită din 1457 până în anii 1471²⁰ (poate chiar până în 1475²¹), ca și pe reversul monedelor sale: *Stefanus voievoda*²².

¹⁴ *Ibidem*, p.341, nr.CLII.

¹⁵ *Ibidem*, p.342, nr.CLIII.

¹⁶ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.227.

¹⁷ Ion Bogdan, *op. cit.*, p.353, nr.CLVI. Este scrisoarea la care brașovenii au răspuns într-un chip emoționant, revelator pentru poziția și însemnătatea domnului de la Suceava în spațiul de la Carpați și Dunăre: „Parcă ai fost ales și trimis prin grația lui Dumnezeu pentru cârmuirea și apărarea părților transilvane. [...] Pentru aceea, cu mare dor și dragoste te rugăm pe Măria Ta să binevoiești să te grăbești și să te apropii de aceste părți, ca să le aperi de acei turci prea cruzi. [...] și acești credincioși [refugiați munteni - *n.ns.*] așteaptă cu mari suspine pe Măria Ta. Căci ei nădăjduiesc în Măria Ta, să-i liberezi din puterea și din robia zișilor păgâni” (textul latin la Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.354; o ediție nouă în *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII, ed. Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch și Gernot Nussbächer, București, 1991, p.210, nr.4302; traducerea la N. Iorga, *Îndreptări și întregiri la istoria românilor după acte descoperite în arhivele săsești*, I. Brașovul, în AARMSI, s. II, tom. XXVII, 1904-1905, p.118; v. și Vasile Pârvan, *Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Ungaria*, în idem, *Studii de istorie medievală și modernă*, ediție îngrijită de Lucian Nastasă, București, 1990, p.176).

¹⁸ Ion Bogdan, *op. cit.*, p.355, nr.CLVII.

¹⁹ *Ibidem*, p.379, nr. CLXXIX.

²⁰ DRH, A, II, volum întocmit de Leon Șimanschi în colaborare cu Georgeta Ignat și Dumitru Agache, București, 1976, nr.66, 74, 75, 83, 85, 89, 92, 100, 103, 104, 106, 123, 133, 143, 152, 154 și 174. Această pecete, în care numele domnului **nu este însoțit de Io**, deși cunoscută din atâtea impresiuni, nu a fost înregistrată și descrisă de Maria Dogaru, *Sigiliile cancelariei lui Ștefan cel Mare*, în RA, LXI, 1984, 2, p.198; pecetea descrisă în această lucrare corespunde cu aceea a documentului din 8 septembrie 1503 - DRH, A, III, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, p.516, nr.290. Și scrisoarea trimisă brașovenilor la 13 septembrie <1500-1503>, prin Gavril Troțușanu, a fost sigilată cu pecetea mică, însă impresiunea sigilară era deja stricată atunci când a fost studiată - Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.468, nr.CLXXXVIII (pentru datare, v. *infra*, n.135). Sigiliile folosite de cancelaria lui Ștefan au fost cercetate de curând, cu mai multă precizie și nuanțare, de Laurențiu-Ștefan Szemkovics, *Tipuri de sigilii din vremea lui Ștefan cel Mare*, în RA, LXXXI, 2004, 1-2, p.152-158 (acest articol mi-a fost cunoscut după redactarea prezentului studiu).

²¹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.329, nr.CXLV (pentru negustorii din Ungaria) și p.336, nr.CXLVII (scrisoare către brașoveni), ambele numai cu data de lună și zi - iulie 10 și, respectiv, noiembrie 1 - atribuite de editor anului 1475. La lista atestărilor peceții mici, din nota precedentă, se adaugă - după ediția Bogdan - încă trei, ale unor documente „externe” din anii 1458-1463: Ioan

*

I. *Io și Noi*

Înainte numelui propriu, formularul diplomatic așeza fie pronumele *Noi* - „atribut pronominal de maiestate”^{13 14 15} - fie mult discutatul și controversatul *Io* sau *Ioan*, „un nume teofor [...] însemnând cel dăruit de Dumnezeu (cu domnia), cel ales de Dumnezeu (spre a domni)”¹⁶, arătând grația, îndurarea, milostivirea lui Dumnezeu¹⁷, „apelativ teocratic”, „nume și titlu în același timp”, folosit „pentru preamărirea maiestății domnului”¹⁸. Ștefan le-a folosit pe amândouă, dar chipul în care le-a folosit mi se pare foarte sugestiv.

În inscripțiile pietrelor funerare și ale pisaniilor așezate pe cetăți, turnuri și biserici, în cele de pe broderii, argintării și clopote, precum și în însemnările dedicatorii ale cărților, numele său este precedat, de regulă, de „apelativul teocratic” *Io* sau *Ioan*; spun „de regulă” pentru că, în câteva cazuri, el lipsește, însă niciodată nu este înlocuit cu „atributul pronominal de maiestate” *Noi*. În aceleași texte, se află, de obicei, și formula filiației: „fiul lui Bogdan voievod”.

În schimb, în documentele emise de cancelaria sa pentru întărirea stăpânirilor din Moldova ale boierilor și instituțiilor eclesiastice - de la mănăstiri până la mitropolia țării - numele lui Ștefan este însoțit, de regulă, de pronumele de maiestate *Noi*. De data aceasta, spun „de regulă” pentru că în această categorie, cu beneficiari interni, există un grup de documente în care emitentul este *Io* (sau *Ioan*) *Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*. Cel dintâi cunoscut e acela pentru Putna, din 3 septembrie 1473¹⁹ - emis, așadar, în ziua sărbătoririi mitropolitului Teoctist, care fusese și aceea a sfințirii lăcașului, cu puțini ani înainte. După 15 ani de nefolosire - răstimpul „cumplitelor vremi” ale acestei domnii - intitulăția cu *Io* a fost reluată, în documente (11 la număr) emise în 1488-1491 pentru mănăstirile Putna (patru), Voroneț (trei), Moldovița (unul) și Tazlău (unul), precum și pentru Mitropolia de Roman (unul) și Episcopia de Rădăuți (unul)²⁰. După încă 12 ani, se mai adaugă un grup de patru

Bogdan, *op. cit.*, p.263, nr.CXXV (pentru brașoveni), p.293, nr.CXXXI (către regele Cazimir) și p.295, nr.CXXXII (către lioveni).

¹⁴ Octavian Iliescu, *Emisiunile monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p.192-193 și 207-218; George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Opreșcu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p.78-84

¹⁵ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.229.

¹⁶ *Ibidem*, p.86. V. și P. P. Panaitescu, *Io în titlul domnilor români*, în AIIAI, XXIV, 2, 1987, p.63-72 (v. p.71, notele 4-7).

¹⁷ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.85.

¹⁸ *Ibidem*, p.228.

¹⁹ DRH, A, II, p.287-288, nr.192 (fără numele pisarului).

Ion; originalul la Mănăstirea Putna); p.140-141, nr.74 (din 15 martie 1490; scris de Toader; originalul la Mănăstirea Putna); p.158-160, nr.81 (din 26 noiembrie 1490; scris de Toader; originalul în Rusia); p.169-171, nr.86 (din 16 ianuarie 1491; copie veche fără numele pisarului). Documentul de sub nr.31 (p.50-53), datând din 12 martie 1488, a fost publicat după o traducere veche și un fragment slav (hotarnica); de curând, a fost editat și originalul, aflat în arhiva Moruzi din Atena: Petronel Zahariuc, Florin Marinescu, *Două documente de la Ștefan cel Mare și câteva informații despre boierii vremii sale*, în *Ștefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, volum editat de Petronel Zahariuc și Silviu Văcaru, Iași, 2003, p.178-182. În raport cu celelalte, din aceeași categorie, acest document are două deosebiri: una neînsemnată, la invocația verbală („Treimea Sfântă și nedespărțită”, omițând „de o ființă”), cealaltă, însă, mai importantă, întrucât în formula mărturiei numele lui Ștefan este precedat de *Io*, ceea ce nu se întâlnește decât în documentul pentru Toader logofătul al doilea, din 8 august 1503 (v. mai jos).

documente cu aceeași intitulăție, având ca beneficiari Mănăstirea Putna (la 2 februarie 1503) și apoi Mănăstirea Moldovița, Mitropolia Sucevei și Episcopia de Rădăuți (la 26 august 1503)²¹. Pentru 15 dintre aceste 16 documente emise în răstimp de trei decenii (1473-1503) pentru așezăminte eclesiastice din Moldova, ne este cunoscut textul integral; în toate, intitulăția princiară a fost precedată de o invocație verbală dezvoltată: „În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treimea^{22 23} Sfântă, de o ființă și nedespărțită. Iată eu, robul stăpânului meu, Iisus Hristos, Io Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei”. Se poate admite, cred, că aceste documente constituie corespondentul hrisoavelor solemne ieșite din cancelaria munteană (mai târziu, și din cea moldoveană) pentru daniile socotite foarte importante și cu semnificații deosebite.

Io sau *Ioan* mai apare în intitulăția lui Ștefan în încă patru dintre documentele cunoscute.

Cel dintâi merită, în cadrul acestei cercetări, toată atenția și de aceea asupra lui voi reveni. Este hrisovul dat la 10 mai 1466 Mănăstirii Zografu din Muntele Athos, scris de experimentatul Toader Prodanovici, și al cărui început sună astfel: „În numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, Treimea Sfântă și nedespărțită. Iată eu, robul stăpânului meu, Iisus Hristos, Ioan Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn a toată Țara Moldovlahiei”³¹. Așadar, aceeași invocație verbală și (cu o deosebire - care nu este lipsită de semnificație - la numele statului) aceeași intitulăție ca și în restul documente.

Dintre celelalte trei documente, unul (din 9 martie 1491) s-a păstrat într-un rezumat dezvoltat, care a preluat și numele emitentului sub forma *Iw Gre^aM(^) BoesoAA*²⁴; mărturia este neconcludentă, întrucât forma de păstrare a actului nu îngăduie nici un fel de comentariu. Al doilea are un caracter deosebit: este actul prin care Ștefan a stabilit hotarul târgului Vaslui, la 15 octombrie 1491²⁵; nici acesta nu s-a păstrat în original, dar dispunem de o foarte bună traducere veche, care dă intitulăția *Cu mila lui*

²¹ DRH, A, III, p.508, nr.285 (din 2 februarie 1503; original); p.511, nr.287 (din 26 august 1503; rezumat german); p.512, nr.288 (din 26 august 1503; original) și p.514, nr.289 (din 26 august 1498; original).

²² La aceste documente, editorii au tradus cuvântul slav ТрѠица prin românescul „Troia”; la documentul din 1466, pentru Zografu, au tradus prin „Treime” (v. mai jos); socotind că aceasta este traducerea adecvată, am folosit-o și în cazul de față.

²³ DRH, A, II, p.191-192, nr.135.

²⁴ *Ibidem*, III, p.185, nr.92.

²⁵ *Ibidem*, p.188, nr.96.

Dumnezeu, noi, Io Ștefan voievod, domn Țării Moldaviei. În fine, cel de-al treilea datează din 8 august 1503³⁴ și are ca beneficiar pe logofătul Toader, pisar și logofăt al doilea³⁵, ginerele marelui logofăt Ioan Tăutu. Însă acest document - în care emitentul apare sub forma *Ion Ștefan voievod Zemli Moldovscoi* - ne este cunoscut numai după o copie realizată, la începutul veacului al XX-lea, după o traducere veche³⁶; traducătorul nu era un prea bun cunoscător nici al limbii slave, nici al formularului documentelor lui Ștefan, permițându-și unele „inovații” care aruncă îndoiala și asupra intitulăției: în formula credinței, sunt menționați „Ion Ștefan voievod și cu preiubitul fiiul său Ion Bogdan voievod”. Or, în cele trei documente originale cu *Io (Ioan)*, emise în aceeași lună august 1503 și comentate mai sus, acest atribut **nu se repetă în formula credinței**, unde se găsește doar „noi, Ștefan voievod” împreună cu „preaiubitul fiu al domniei mele, Bogdan voievod”; iar dintre documentele anterioare, din 1473-1491, unul singur (cel din 12 martie 1488, scris de Costea, pentru Moldovița) îl atestă pe *Io* în formula mărturiei. Pe de altă parte, niciodată, de-a lungul domniei sale, în documentele *interne* emise de el, Ștefan nu a acordat vreunui dintre fiii săi titlul *Io (Ioan)*. Aceste realități, împreună cu observația că din intitulăție lipsește tocmai atributul de suveranitate, *domn* - ceea ce, iarăși, nu se mai constată în nici un document intern (și încă din această perioadă !) - sunt de natură să trezească cele mai îndreptățite rezerve cu privire la corectitudinea vechii traduceri a actului.

Însă, discutând aceste chestiuni, nu pot trece cu vederea o observație care mi se pare tulburătoare. Dintre cele 16 documente emise pentru așezăminte eclesiastice din Moldova, numai la trei nu cunoaștem numele pisarului; celelalte au fost scrise de Ion (patru), de Toader diacul (cinci), de Costea (două), de Ion Popovici (unul) și de Matei (unul). Uricul Vasluiului a fost și el scris de Toader diacul. Or, acesta - frate cu Costea - nu este altul decât beneficiarul actului din 8 august 1503 ! Erau, probabil, oameni de încredere ai domnului, scriitori cu experiență, aleși de domn pentru a alcătui documentele mai deosebite (precum cele mari, pentru mănăstiri și uricul Vasluiului); *i se va fi îngăduit lui Toader să-și facă un uric în care numele domnului său să fie împodobit cu Io ?!* Altminteri, avem dovada că boierii îi spuneau domnului chiar așa: **Ioan Ștefan voievod**³⁷. Câtă vreme nu avem originalul³⁸, e greu de găsit un răspuns ferm. De aceea,^{26 27 28 29 30}

²⁶ *Ibidem*, p.510, nr.286.

²⁷ Satul Mălinești pe Bârlad, schimbat la 1503 cu fratele și surorile sale, fusese cumpărat de „pan Toader, pisarul nostru”, cu un an înainte (*ibidem*, p.471-473, nr.263); într-o notă tergală, cumpărătorul este numit „pan Toader al doilea logofăt”. Pentru acest personaj și familia lui - Maria Magdalena Szekely, *Sfetnicii lui Petru Rareș*, Iași, 2002, p.42-48. E greu de spus dacă personalitatea sa și calitatea de ginere al marelui logofăt puteau îndreptăți emiterea unui document care să calce regula, dând domnului titlul *Io*. V. și mai departe, în text.

²⁸ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.221.

²⁹ Actele de danie ale marelui vistiernic Iuga, din 1462 pentru Mănăstirea Moldovița (DRH, A, II, p.145, nr.102) și din 1476 pentru Mănăstirea Putna (*ibidem*, III, p.310, nr.205; p.314, nr.207; p.315-316, nr.208). Aceeași formulă se află și pe piatra de mormânt a vistiernicului Iuga, din 1490, păstrată fragmentar în biserica Mănăstirii Putna (Ștefan s. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, în SMIM, XXI, 2003, p.258).

³⁰ Nu este exclus ca acest uric să fi fost scris de însuși fratele lui Toader, anume Costea diacul, el fiind singurul care, la 12 martie 1488, a pus *Io* înaintea numelui lui Ștefan (documentul pentru Moldovița).

cred că este preferabil ca respectivul document să nu fie luat în calcul pentru concluziile generale.

Asocierea lui *Io* (*Ioan*) cu *Noi* este cu adevărat rarissimă: am întâlnit-o în trei cazuri, reprezentând documente socotite, desigur, de foarte mare însemnătate:

- 1) în jurământul de la Colomeea, din 16 septembrie 1485: Mu Iwan Oxe^{an} Boeno^a³¹;
- 2) în uricul pentru hotarul târgului Vaslui, din 15 octombrie 1491, păstrat în traducere: „noi, Io Ștefan voievod, domn Țării Moldaviei”³²;
- 3) în tratatul de la Hârlău, din iulie 1499: Mu Iw Oxe^{an} soesoAa în textul slav și *Nos Johannes Stephanus wayvoda* în textul latin³³.

Este evident faptul că *Io* sau *Ioan* era folosit, în chip invariabil, mai cu seamă în ceea ce privea legătura domnului cu Dumnezeu, cu veșnicia. **Toate lucrurile destinate Bisericii erau „sigilate” cu *Io* sau *Ioan*; tot ce era săpat în piatră purta același semn.**

Această cercetare confirmă (dar și nuanțează) observația mai veche a istoricului D. Ciurea: „În documentele lui Ștefan cel Mare, el [= *Io*] capătă un sens quasi religios”³⁴. Totodată, este posibil ca, în unele cazuri cu totul speciale, intitulăția cu *Io* să fi fost folosită și în afara acestui cerc foarte restrâns, poate cu intenția de a da (cu anumite justificări) un caracter mai solemn respectivelor acte.

Aceeași intenție a determinat, desigur, folosirea lui *Io* (*Ioan*, *Johannes*) în unele acte menite să plece dincolo de hotarele Moldovei, precum în unele scrisori către brașoveni³⁵, în proclamațiile adresate boierilor munteni (1480 sau 1481)³⁶, în actul de la Colomeea (1485)³⁷, în tratatul de la Hârlău (1499)³⁸, în solia trimisă lui Ivan al Moscovei (1500)³⁹ sau în salvconductul din toamna anului 1503⁴⁰.

Numele domnului a fost întotdeauna însoțit de *Io* în pecetea mare și în cea mijlocie; în pecetea mică pare să-și fi făcut loc abia spre sfârșit: nu este cunoscută decât o singură impresiune sigilară cu această a doua variantă a peceteii mici, din anul 1503⁴¹.

II. Voievod și domn.

După cum a observat Emil Vîrtosu, intitulăția domnilor moldoveni a fost - spre deosebire de cea a domnilor munteni - „lipsită, în general, de conjuncția și între cei doi

³¹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.371, nr.CLXVII.

³² DRH, A, III, p.188, nr.96.

³³ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.419 și 435, nr.CLXXVIII.

³⁴ D. Ciurea, *Problema originii și sensului lui Io din intitulăția și subscripția documentelor românești*, în AARMSI, s.III, t.XXVI, 1943, mem.4, p.17.

³⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.315, nr.CXL (3 ianuarie 1472); p.338, nr.CXLX (18 februarie <c.1470-1474>); p.356, nr.CLVIII (9 iulie <c.1480>); p.467, nr.CLXXXVIII (c.1500-1503; pentru datare, v. *infra*, n.135).

³⁶ *Ibidem*, p.361-362, nr.CLXII.

³⁷ *Ibidem*, p.371, nr.CLXVII.

³⁸ *Ibidem*, p.417 (textul slav) și p.435 (textul latin), nr.CLXXXVIII.

³⁹ *Ibidem*, p.409, nr.CLXXVI; pentru data corectă - *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV- începutul celui de al XVIII [-lea]*, I, p.83-84, nr.24.

⁴⁰ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.469, nr.CLXXXIX.

⁴¹ Cf. *supra*.

termeni” care defineau majestatea și suveranitatea⁴². După părerea aceluiași istoric, această lipsă „pare să indice o cu totul altă formație, în sensul că formula moldovenească nu reprezintă rezultatul diplomatic al unei evoluții statale, ci amândoi termenii au intrat concomitent în compunerea titulaturii, adică folosirea lor a avut loc ulterior folosirii din Țara Românească, prin luarea lor de-a gata din titulatura sau după modelul unei alte țări, care ar putea fi însăși Țara Românească”^{43 44 45 46}.

În cazul intitulății domnești a lui Ștefan cel Mare, formula cu conjuncție se întâlnește în câteva documente din categoria celor externe și într-o pisanie:

- 1) în scrisoarea de jurământ pentru regele Cazimir, din 2 martie 1462:
52
ВОВОДА И ПАН ;
- 2) în salvconductul pentru lioveni, din 25 ianuarie 1463: воевода И
53
господарь ;
- 3) în salvconductul pentru brașoveni, din 3 ianuarie 1472: воевода ... И
54
господинъ ;
- 4) în tratatul cu regele Matias, din 12 iulie 1475: *woyewoda et dominus*⁴⁷;
- 5) în proclamațiile către boierii munteni, din 15 martie (1480 sau 1481^{48 49}):
57
воевода ... И господинъ ;
- 6) într-o scrisoare către brașoveni, din 4 februarie 1481: *vayvoda dominusque* (în combinație cu *heres*)⁵⁰;
- 7) într-o scrisoare către bistrițeni, din 7 martie 1481: *vaivoda dominusque*⁵¹;
- 8) într-o scrisoare către brașoveni, din 17 iunie 1482: *wayvoda et dominus* (în combinație cu *heres*)⁵²;
- 9) în pisania de la Mănăstirea Sf. Pavel din Muntele Athos, din 1501 (după aprilie): *Іw Огефанъ воевода И господарь Земли Молдавской*⁵³.

⁴² Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.189.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.283 și 286, nr.CXXIX. Vocabula nan, în acest context, nu trebuie să mire și nici să fie socotită o micșorare a statutului domnului Moldovei: în același document, și regii Vladislav II și Vladislav III sunt numiți nan, iar în tratatul de la Hârlău (1499), regele Ioan Albert este numit nan în exemplarul slav și *dominus* în cel latin (Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.419 și 435); precum a explicat Emil Vîrtosu (cu referire la aceeași vocabulă, folosită în intitulăția lui Alexandru cel Bun la 1404): „aceasta reprezintă felul de a scrie al unei cancelarii străine (polone), pentru care *pan* = rocnoAap't = *dominus*; deci cazul nu are a fi luat în discuție” (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.192, n.3).

⁴⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.295, nr.CXXXII.

⁴⁶ *Ibidem*, p.315, nr.CXL.

⁴⁷ *Ibidem*, p.331, nr.CXLVI.

⁴⁸ Ambele scrisori sunt datate numai „Târgul de Jos, martie 15” (*Ibidem*, p.362-363); anul 1481 a fost fixat de Ioan Bogdan, care a considerat această datare ca fiind „singura admisibilă, deoarece numai împrejurările anului acestuia [cu lupta de la Râmnic, la 8 iulie - *n. ns.*] se potrivesc cu cuprinsul proclamației” (*ibidem*, p.362). Este, însă, posibil ca scrisorile să fie cu un an mai vechi - cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare* (sub tipar).

⁴⁹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.361-363, nr.CLXII.

⁵⁰ *Ibidem*, p.359, nr.CLX.

⁵¹ *Ibidem*, p.360, nr.CLXI.

⁵² *Ibidem*, p.369, nr.CLXV.

⁵³ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în AARMSI, s. II, tom. XXXVI, 1913, p.468-469; fiind „anul curgător” 45, pisania a fost pusă după 12 aprilie 1501.

De asemenea, formula „voievod și domn” se află în pecetea mijlocie, folosită atât la unele documente interne^{61 54}, cât și la unele dintre cele externe⁵⁵: Печать Іw Отефама воеводи и г(осподи)мь⁵⁶.

Nu știu în ce măsură aceste exemple, de folosire sporadică, de-a lungul a aproape patru decenii, a respectivei formule pot sluji drept temei pentru o concluzie de natură politică sau ideologică.

III. Heres

Intitulația lui Ștefan mai conține, în unele documente redactate în limba latină, termenul *heres* (*haeres*), „moștenitor” sau, în context, stăpân prin dreptul de moștenire.

Cu șase decenii în urmă, istoricul D. Ciurea observa: „Domnii din sec. XVI și XVII adaugă adesea la intitulația lor termenii «heres verus» sau «heres perpetuus», pentru a arăta că sunt legitimi și stabili în domnie și pentru a se deosebi de numeroșii pretendenți care mișunau prin țările vecine și de la care emanau asemenea acte. Acești termeni au un sens particular pentru numeroșii domni care erau fii naturali ai foștilor principii”⁵⁷. Din păcate, autorul și-a restrâns ancheta, în ceea ce privește termenul *heres*, doar la veacurile menționate (XVI și XVII), așa încât concluzia sa și exemplele pe care le-a cules - valabile, în adevăr, pentru acea concluzie - nu pot avea nici o relevanță pentru cazul lui Ștefan cel Mare.

Foarte de curând, d-l Benoît Joudiou a remarcat că ideea de stăpânire ereditară nu se găsește în actele interne ale lui Ștefan, unde nu era necesară, ci în unele scrisori destinate exteriorului, ca pentru a preveni revendicarea legitimității successorale de către eventuali pretendenți, și ea este exprimată fie prin termenul de origine slavă *ocină*, fie (și

⁵⁴ DRH, A, II, p.254, nr.169 (10 august 1470; la Ioan Bogdan, *op. cit.*, figurează între documentele externe); p.276, nr.185 (1 iunie 1472); p.278, nr.186 (5 iunie 1472); p.298, nr.198 (26 august 1474); p.313, nr.206 (2 mai 1476); p.344, nr.226 (27 mai 1480).

⁵⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.260, nr.CXXIV (octombrie-noiembrie 1457); p.316, nr.CXL (3 ianuarie 1472); p.337 și 338, nr.CXLVIII și CXLIX (18 februarie c.1476 sau 1470); p.340, nr.CL (5 iunie 1476); p.341, nr.CLI (11 iunie 1476); p.342, nr.CLII (5 ianuarie 1477); p.352, nr.CLV (22 ianuarie 1479); p.354, nr.CLVI (20 aprilie 1479); p.356, nr.CLVII (22 ianuarie 1480); p.357, nr.CLVIII (9 iulie <1480>); p.362, nr.CLXII (15 martie <1481>, proclamația către munteni !); p.369, nr.CLXV (17 iunie 1482); p.372, nr.CLXVII (16 septembrie 1485, jurământul de la Colomeea !); p.408, nr.CLXXV (20 mai 1498). Acest inventar pune în lumină o posibilă datare eronată: pecetea mijlocie este atestată fără întrerupere începând din 1470; o avea domnul și în toamna anului 1457, cand este plasat documentul de sub nr.CXXIV ? Știind că primelor documente le-a pus pecetea mică iar pe cea mare a făcut-o abia în 1458, ar însemna că din primele luni de domnie și-a confecționat și pecetea mijlocie, a cărei folosire curentă a început, însă, abia după 13 ani ! Este, deci, o întrebare dacă scrisoarea către brașoveni de sub nr.CXXIV nu datează, cumva, tot din răstimpul de după 1470.

⁵⁶ Descrisă de mai multe ori de Ioan Bogdan și de editorii colecției DRH, apoi de Maria Dogaru, *op. cit.*, p.198. O imagine (ilizibilă) a fost publicată în volumul editat de Arhivele Naționale ale României, *Ștefan cel Mare 500. Album de documente*, coordonator Marcel-Dumitru Ciucă, autori Silvia Vătafu-Găitan și Mirela Comănescu, București, 2004, p.173, fig.75.

⁵⁷ D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești. Studiu de diplomatică*, Alba Iulia, 1945 (extras din „Apulum”, II, 1943-1945), p.23.

în mod special) prin termenul de origine latină *heres* (*haeres*)⁶⁶. O analiză mai adâncă⁶⁷ poate să îngăduie, însă, nuanțarea acestor remarci și să conducă spre identificarea și a altor rațiuni pentru a explica sublinierea *caracterului ereditar al stăpânirii lui Ștefan*.

Termenul *heres* (*haeres*) se află în intitulăția a opt documente redactate în perioada februarie 1481 - octombrie 1503, acoperind, deci, practic, 24 de ani, adică *jumătate din domnia lui Ștefan*. Primele trei sunt adresate brașovenilor, în anii 1481, 1482 și 1487, în probleme curente⁶⁸; o a patra este adresată, în 1498, prepozitului de la Timișoara, Bernardinus de Pelheim, în legătură cu veștile pe care le aștepta de la Maximilian de Habsburg⁶⁹; iar ultimele patru au fost trimise în anii 1500-1503 dogilor Agostino Barbarigo (una⁷⁰) și Leonardo Loredano (trei⁷¹), în legătură în special cu aducerea unui medic pentru boala care îl chinuia. Nu este vorba, prin urmare, de „orașe și principate vecine Moldovei”, de vreme ce jumătate din numărul total al scrisorilor care

⁶⁶ Benoît Joudiou, *Le règne d'Étienne le Grand et la succession: une perspective idéologique*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.416-417: „La revendication du trône héréditaire apparaît à travers plusieurs termes. Ainsi, le terme slave «ocina» - qui évoque, significativement, la propriété alleutière, mentionné dans un traité conclu entre Étienne et le roi de Pologne le 12 juillet 1499. L'hérédité princière, première source de légitimité successorale, s'exprime particulièrement dans les sources rédigées en latin avec le titre de *heres* (ou *haeres*). En revanche, ce titre n'apparaît pas dans les actes de donation internes en slavon, où il ne serait d'aucune utilité: sa présence dans les actes latins, destinés à des villes et principautés voisines de la Moldavie, indique bien la revendication de la légitimité, à l'encontre des éventuels prétendants qui ne manquaient pas de trouver refuge dans ces mêmes territoires”.

⁶⁷ Necesitatea unei cercetări anume asupra acestui titlu a fost subliniată, în vremea din urmă, de d-l Andrei Pippidi: „Ar fi nevoie de un studiu special pentru a urmări de când apare în documente și titlul de «haeres», cunoscut și el din tradiția polonă, dar introdus cu intenția de a-l legitima pe purtătorul său, ca deținător al unui drept ereditar la tron” (Andrei Pippidi, *Monarhia în Evul Mediu românesc, practică și ideologie*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, redactori Ovidiu Cristea și Gheorghe Lazăr, București, 1998, p.34, omițând, însă, observațiile lui D. Ciurea din 1945).

⁶⁸ *Stephanus, Dei gracia vayvoda dominusque et heres Terre Moldaviensis* (Roman, 4 februarie 1481 - Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.359, nr.CLX); *Stephanus, Dei gracia wayvoda et dominus ac heres Terre Moldaviensis* (Roman, 17 iunie 1482 - *ibidem*, p.369, nr.CLXV); *Iohannes Stephanus woyewoda, Dei gracia dominus heresque Terre Moldavie* (Huși, 17 decembrie 1487 - *ibidem*, p.379, nr.CLXVIII). Cea din urmă poate avea și o semnificație mai deosebită - cf. *infra*.

⁶⁹ *Stephanus, Dei gratia wayvoda et heres Terre Moldawiensis* (Hârlău, 20 mai 1498 - *ibidem*, p.408, nr.CLXXV)

⁷⁰ *Stephanus, Dei gratia haeres dominusque Terrae [Moldaviensis] vayvoda* (<Suceava>, ... decembrie 1500 - Marino Sanudo, *I Diarii*, III, col.1467-1468, apud Eugen Denize, *Ștefan cel Mare în I Diarii lui Marino Sanudo*, în SMIM, XXII, 2004, p.146, n.43. Pentru datare - Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Székely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, sub tipar.)

⁷¹ *Stephanus, divina favente gratia dominus, heres et vayvoda Moldaviae* (Suceava, 9 decembrie 1502 - Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.466, nr.CLXXXVI); *Stephanus vayvoda, Dei gratia haeres dominusque Terrae [Moldaviensis]* (Neamț, 24 iulie 1503 - *ibidem*, p.467, nr.CLXXXVII); *Stephanus, Dei gratia vayvoda, heres dominusque Terrae Moldaviensis* (Suceava, 15 octombrie 1503 - *ibidem*, p.470, nr.CXC).

conțin termenul *heres* (*haeres*) au fost trimise la Veneția, unde domnul era foarte bine cunoscut, sincer prețuit și admirat, unde nimeni nu-i contesta legitimitatea stăpânirii sale în Țara Moldovei și unde nu se adăpostea (din câte se știe până azi) nici un pretendent. Dacă ar fi vrut să afirme legitimitatea sa succesorală în raport cu asemenea pretendenți, precum erau cei adăpostiți în Polonia, ar fi putut folosi respectivul termen în intitularea tratatului de la Hârlău, din iulie 1499; însă în acest text - deosebit de important pentru definirea poziției lui Ștefan în ultimii ani ai veacului XV - intitularea are forma cea mai sobră: în textul slav - Мы Іw Стефли воеводл, ЕожУею милостУю господлрѣ Земли Молдавской, iar în textul latin *Nos Johannes Stephanus waywoda, Dei gracia dominus Terre Moldaviensis*¹².

Pe de altă parte, ideea stăpânirii ereditare a fost exprimată în unele documente politice ale lui Ștefan și înainte de 1481, și după acest an. Astfel, la 2 martie 1462, în actul prin care a promis regelui Cazimir supunerea și depunerea jurământului, Ștefan spune, raportându-se la înaintașii săi, ale căror acte le urma: „așa și noi, care, cu voia lui Dumnezeu, ne bucurăm de moștenirea rămasă de la ei” (traducerea dată de Ioan Bogdan) - так и мы, з Еожии воли, их влсиого д^дичевлига поживами, în forma slavă a textului⁷³. În actul din 12 iulie 1475, pentru împăcarea și alianța cu regele Matias, Ștefan numește Moldova sa *terra, regnum* și *patria*⁷⁴, termeni latinești care corespund, fără îndoială, acelor slavoni adecvați: земл^, господство, și ютчиил⁷⁵. Foarte frumos este exprimată ideea aceasta a legitimității ereditare într-o solie trimisă regelui Cazimir al Poloniei în 1480-1481: „de când bunul Dumnezeu i-a dat lui Ștefan voievod în mâinile sale *moșia* sa, Țara Moldovei” (traducerea lui Ioan Bogdan; în originalul slav: дллѣ милым Еогъ У роки СтефлиО воеводе отъчииО его Землю Молдавскою⁷⁶, ceea ce înseamnă că o traducere mai potrivită ar fi: „i-a dat lui Ștefan voievod în mâinile sale *ocina* sa, Țara Moldovei”). Caracterul ereditar al stăpânirii lui Ștefan era recunoscut de același rege cu prilejul jurământului de la Colomeea (septembrie 1485), numind Moldova nu doar *terra* [*Stephani woiewode*], dar și *patrimonium ipsius*¹¹. În sfârșit, în tratatul încheiat cu Ioan Albert, în iulie 1499, domnul vorbește nu numai despre „țara noastră” (ис илшеи земли etc.), dar și despre „moșia noastră, Țara Moldovei”; pentru această din urmă expresie - pe care am redat-o după^{58 59 60 61 62 63}

⁵⁸ *Ibidem*, p.419 și 435.

⁵⁹ *Ibidem*, p.284 (textul slav) și 287 (traducerea), nr.CXXIX. Formula este deosebit de interesantă și absența unei variante latine contemporane nu îngăduie surprinderea nuanțelor. Observ, totuși, că traducerea ei în limba română nu este simplă: ori avem de-a face cu un decalc, ori scribul actului a avut el însuși dificultăți pentru a exprima ideea pe care o ceruse domnul; aceeași dificultate pare să o fi întâmpinat și Ioan Bogdan, care lasă netradus BAacuoro: „moștenirea rămasă” este mai degrabă un pleonasm (în limba veche, „rămasul” desemnează tocmai *moștenirea*), care omite ideea de *putere* exprimată de adjectivul BAacuoro. S-ar putea ca domnul să fi dorit a evidenția caracterul ereditar al puterii sale, vorbind de „puterea moștenită”, ceea ce, printr-o traducere mai puțin abilă, a dat formularea respectivă.

⁶⁰ *Ibidem*, p.331-332.

⁶¹ În actul său, regele Matias numește Moldova *terra, regnum, patria* („*totam patriam*”; „*patriae suae*”), dar mai ales *provincia*: „*tota provincia Moldaviensi*”; „*tota provincia sue*”; „*super metis ... provinciae Moldaviae cum provincia Transalpina*” (*ibidem*, p.334-335).

⁶² *Ibidem*, p.364-365, nr.CLXIII.

⁶³ *Ibidem*, p.376, nr.CLXVII.

traducerea lui Ioan Bogdan - în exemplarul slav se află нашу ючизно Землю Молдавскою, iar în cel latinesc *patriam nostram Moldaviam*⁶⁴. Termenul slav *ocina* a fost tradus, așadar, prin cel mai adecvat termen latin, *patria*. În același act, când regele Poloniei este numit „al altor țări *domn și moștenitor*” (traducerea lui Ioan Bogdan), în textul slav avem пан и д^дичь, iar în cel latin *dominus et heres*¹⁹. Dar acest termen, д^дичь, era folosit pentru a desemna în general pe moștenitori, nu numai pe cei prezenți în raport cu înaintașii, ci și pe cei viitori, în linie descendentă, în raport cu cei prezenți; o arată același document, în care Ștefan vorbește despre succesorii săi: наши д^дичи потадм воудОчуи в Земли нашей Мюлдавскюи în textul slav și *nostri heredes et successores in terra nostra Moldaviensi* în textul latin^{64 65 66 67 68}. Acești „*heredes et successores*” erau, pentru domnul Moldovei, *filii nostri et filii filiorum nostrorum*^{sl}.

În stadiul actual al înțelegerii domniei lui Ștefan, cred că folosirea termenului *heres (haeres)* în intitulăția unor scrisori ale sale începând din 1481, pentru a face cunoscut caracterul ereditar al stăpânirii sale, trebuie să fie în legătură cu eforturile domnului de a consolida dinastia și de a pregăti succesiunea la tron. Această legătură mi se pare că rezultă cu pregnanță din unele evenimente ale anilor 1479-1482.

La 16 iunie 1479 i se naște fiul Bogdan-Vlad; la acea dată, Ștefan mai avea încă trei băieți: Alexandru (născut pe la 1464), Petru și Bogdan. Însă aceștia doi din urmă au murit curând, unul după altul - Bogdan la 26 iulie 1479 iar Petru la 21 noiembrie 1480 - astfel încât, la sfârșitul anului 1480, din patru fii îi mai rămăseseră doar doi. Pe Bogdan- Vlad, însuși numele său îl arată menit unei eventuale ridicări în tronul strămoșilor săi materni (a căror amintire tânărul prinț a venerat-o, după cât se pare, în egală măsură ca pe aceea a înaintașilor din Moldova). Iar celălalt fiu, Alexandru, era încă de pe la sfârșitul anului 1481 așezat la Bacău, de unde, la 18 ianuarie 1482, scria în Transilvania într-o problemă care privea și pe brașoveni; titlul său este *Alexander, filius domini Stephani Dei gracia wayvode Moldavie*⁵². Înainte și după această dată, Ștefan scrie brașovenilor cu titlul *Stephanus, Dei gracia vayvoda dominusque et heres Terre Moldaviensis* (Roman, 4 februarie 1481)⁶⁹ și, respectiv, *Stephanus, Dei gracia wayvoda et dominus ac heres Terre Moldaviensis* (Roman, 17 iunie 1482)⁷⁰.

Însă în aceeași perioadă de după nașterea lui Bogdan-Vlad (anume, între decembrie 1479 și mai 1480)⁷¹ se plasează și refacerea mormintelor domnești de la Rădăuți - începând cu piatra lui Roman, unde Ștefan se intitulează „domn a toată Țara Moldovei” - dar și începerea demersurilor pentru căsătoria domniței Elena cu Ivan

⁶⁴ *Ibidem*, p.422 și 437-438, nr.CLXXVIII. Asupra acestui exemplu a atras atenția și Benoît Joudiou, *Le règne d'Etienne le Grand et la succession: une perspective idéologique*, p.416 și n.3.

⁶⁵ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.419 și 435.

⁶⁶ *Ibidem*, p.419 și 436.

⁶⁷ *Ibidem*, p.436 (v. și observația din p.429, n.1, cu privire la textul slav). Această formulă a putut să inspire pe Delavrancea pentru cunoscuta tiradă din *Apus de Soare*, despre Moldova „urmașilor voștri și a urmașilor urmașilor voștri”.

⁶⁸ *Ibidem*, p.368, nr.CLXIV.

⁶⁹ *Ibidem*, p.359, nr.CLX.

⁷⁰ *Ibidem*, p.369, nr.CLXV.

⁷¹ *Repertoriul*, p.249-255, nr.53-57, 59.

Ivanovici, fiul marelui cneaz al Moscovei⁷². Acestea constituie, în opinia mea, dovezi ale interesului puternic pe care domnul îl atașa consolidării dinastiei, privindu-i concomitent trecutul și viitorul. Este o exemplificare perfectă a ceea ce s-a numit „concepția genealogică a puterii prin sânge”⁷³, care, în alți termeni și din altă direcție, a fost identificată ca una dintre motivațiile constante ale „actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare”⁷⁴. Nimic nefiresc pentru lumea cavalerilor, căreia îi aparțineau și Ștefan, și boierii săi: „Société masculine, la chevalerie est aussi une société d’héritiers. Les liens de parenté la charpente. Le pouvoir des seigneurs vivants s’appuie sur la gloire de leurs ancêtres, sur la fortune et le renom que ceux-ci ont légués à leur descendance comme un dépôt que chaque génération transmet à celle qui la suit”^{75 76}.

La 17 decembrie 1487, când pacea moldo-otomană era încheiată și când, după cum bănuiesc, și raporturile cu regele Matias erau restabilite, Ștefan se adresa brașovenilor cu titlul din care nu lipsea nici *Ioan*, nici *heres: Iohannes Stephanus woyewoda, Dei gracia dominus heresque Terre Moldavie*⁹⁰. Este singurul caz cunoscut când, într-un asemenea titlu, *Ioan* coexistă cu *heres*. Nu pot afirma, dar nici nu pot nega, o eventuală legătură între folosirea acestui titlu și extinderea posesiunilor lui Ștefan prin dobândirea Ciceului și Cetății de Baltă odată cu reluarea bunelor raporturi cu regele Matias. Din păcate, lipsesc cu totul informațiile cu privire și la data exactă, și la împrejurările concrete, și, mai cu seamă, la statutul inițial al acestei atribuiri de feude⁷⁷.

Reluarea termenului care exprima succesiunea ereditară se potrivește altui context, de data aceasta de aprigă politică externă.

Scrisoarea adresată prepozitului din Timișoara la 20 mai 1498⁷⁸ dezvăluie continuitatea legăturilor lui Ștefan cu regele roman, Maximilian de Habsburg și e de

⁷² Această plasare cronologică rezultă din faptul că în aprilie 1480 cneaghina Teodosia (Fedka), sora răposatei doamne Evdochia și mătușa domniței Elena, atrăgea atenția lui Ștefan că marele cneaz îi așteaptă răspunsul la mesajul pe care i-l trimisese în urma propunerii sale privind această căsătorie. Schimbul de mesaje între Suceava și Moscova presupunea - o știm din multe alte surse - luni întregi.

⁷³ Elisabeth Malamuth, *Les reines de Milutin*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 93, 2000, 2, p.490 („cette conception généalogique du pouvoir par le sang”).

⁷⁴ Ion I. Solcanu, *Motivații etice și ideologice ale actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare*, în AIIAI, XXIV, 1987, 1, p.148; idem, *Motivații etico-religioase și ideologice ale actului de ctitorire*, în idem, *Artă și societate românească (sec.XIV-XVIII)*, București, 2002, p.260.

⁷⁵ Georges Duby, *Le Moyen Âge, I. Adolescence de la Chrétienté occidentale 980-1140*, Geneva, 1995, p.81. V. și Georges Duby, *Arta și societatea 980-1420*, I, traducere și note de Marina Rădulescu, București, 1987, p.90.

⁷⁶ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.379, nr.CLXVIII.

⁷⁷ Cf. discuția la Ștefan S. Gorovei, *Feudele ardelene ale lui Ștefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor* - comunicare prezentată la Colocviul *Ștefan cel Mare. Izvoare și interpretări*, organizat de Programul de Cercetări privind Ideologia Medievală a Puterii și Centrul de Documentare și Cercetare „Ștefan cel Mare” al Sfintei Mănăstiri Putna, Iași (10 martie 2005).

⁷⁸ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.408, nr.CLXXV, sub data de 20 mai 1498. Scrisoarea este datată „in *Die Rogacionum*” iar editorul i-a fixat ziua de 20 mai, cu următoarea argumentare: „dies Rogacionum la 1498 cad în 21, 22 și 23 mai, adică în cele trei zile înainte de Ascensio Domini, care este la 24 mai. Dies Rogacionum trebuie să înceapă însă în duminică «Vocem jucunditatis», deci la 20 mai”.

neînțeles cum de a scăpat ea atenției celor interesați de aceste relații⁷³. Mi se pare neîndoielnic faptul că misiunea lui „*Bernaldinus, castellanus castris nostri de Kikwillwaf*” (Cetatea de Baltă) avea în vedere primirea răspunsului la un mesaj al său - ce altceva putea fi „*optata relacio [...] serenissimi domini nostri regis Romanorum*”?! - foarte probabil în legătură cu urmările războiului din anul precedent: în adevăr, în vara anului 1497 Ștefan dăduse de știre regelui roman despre războiul cu Ioan Albert și un anume Kellmanitsch fusese însărcinat să plece în Moldova; la începutul lunii octombrie 1497, se știa că el va însoți pe solii moldoveni, care urmau să revină la domnul lor⁷⁴. Pare firesc să se presupună o legătură între aceste știri, cu atât mai mult cu cât, în mai 1498, Ștefan era în pregătirea campaniei devastatoare pe care o va întreprinde în ținuturile sudice ale Poloniei în iunie-iulie. Cu această campanie, însă, domnul Moldovei a redeschis și problema Pocuției, care, la încheierea păcii, în 1499, va fi ocolită cu grijă de ambele părți; însă îndată după moartea regelui Ioan Albert (17 iunie 1501), în împrejurările eșuării cruciadei proclamate la 1500, Ștefan a lăsat deoparte toate menajamentele și a ocupat Pocuția, anexând-o apoi Moldovei în octombrie 1502. Câteva zile înainte de anexare, la 8 octombrie 1502, el s-a întâlnit cu starostele de Lipowiec, trimisul cardinalului Frederic (fratele regelui Alexandru), într-o ultimă încercare de reglare pașnică a conflictului care era, de fapt, insolubil. În discuțiile cu acest sol lipsit de orice împuternicire, domnul a numit Pocuția „*ista terra*”, „*mea terra*”, „*meum proprium*”⁷⁵, subliniind că legătura era cu țara pe care el o stăpânea - „*est mea terra ex antiquis temporibus, ad terram Moldavie spectans*” - venind, deci, acolo ca în propria lui țară: „*veni, uti adpropriam suam terram*”⁷⁶. O lună mai târziu - când Pocuția era deja anexată și administrația moldovenească instalată - pe la începutul lui noiembrie 1502, în solia trimisă prin Ilie Steclea starostelui de Liov, statutul ținutului în litigiu este definit altfel: „*terra est mea et patrimonium meum*”⁷⁷, „este țara mea și moștenirea mea” și din nou, mai amenințător, „*Confido quod terre mee et patrimonio meo dabit pacem regia majestas, quod illam ad gutur meum defendere volo*”⁷⁸ („Nădăjduiesc că Majestatea Sa regele va da pace țării mele și moștenirii mele, căci eu vreau să apăr aceasta cu capul meu”). În aceleași zile, același personaj a spus autorităților orașenești de la Liov că domnul său a recuperat țara bunicului său: „*seynes Grosfaturz Lanth*”⁷⁹. În aceste formulări - una în limba latină, cealaltă în limba germană - se ascund, fără nici o îndoială, termenii cu care cancelaria slavonă a Moldovei medievale desemna proprietatea moștenită din vechime: *ocină* și *dedină*, adică, literal, moștenire de la tată (wrne4) și moștenire de la bunic (A^A)- Un an mai târziu, în ultimul său „memoriu” privind Pocuția, transmis regelui Alexandru în noiembrie 1503 prin solul Luca ⁷⁹

80 81 82 83 84 85

⁷³ I. Minea, *Ștefan cel Mare și împăratul Maximilian I*, în CI, V-VII (1929-1931), 1932, p.354-355; Ștefana Simionescu, *Legăturile dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor*, în Rdl, 25, 1972, 2, p.91-98; eadem, *Știri noi despre relațiile diplomatice dintre Ștefan cel Mare și Maximilian I de Habsburg*, în Rdl, 33, 1980, 10, p. 1981-1986.

⁸⁰ I. Minea, *op. cit.*, p.355.

⁸¹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.461-462, nr.CLXXXIII.

⁸² *Ibidem*, p.461.

⁸³ *Ibidem*, p.463, nr.CLXXXV.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, XXIII, București, 1913, p.328, nr.CXIX.

(Lucaci)¹⁰⁰ - păstrat, din fericire, și în limba slavă a originalului moldovenesc - Ștefan numește acest teritoriu «ama npauara 3^ CTapo^asua wTtMtma, adică *ocina noastră dreaptă din vechime*¹⁰¹ și 3^ CTapo^aB^ua wT^una, adică *ocină din vechime*¹⁰². Este evidentă schimbarea statutului juridic al ținutului, și această schimbare cred că poate fi explicată în contextul evenimentelor din octombrie 1502.

După discuțiile (inutile) cu starostele de Lipowiec, Ștefan cel Mare a organizat o judecată de felul acelor pe care le prezida în plenul sfatului domnesc. O spune marele logofăt Ioan Tăutu, la 3 noiembrie 1503, în cursul discuțiilor de la Cernăuți: „Dumnealui voievodul, domnul nostru, chemând toată boierimea sa, și sfatul său, [...] și-a adjudecat acea țară. Și boierimea deopotrivă a adjudecat-o domnului nostru voievodul” (*Dominus vaywoda dominus noster, vocata omni nobilitate sua, et consilium suum, [...] adiudicavit iam cessisse illam terram, et idem nobilitas domino nostro vaywode adiudicavit*)^{86 87 88 89 90 91}. Domnul însuși a explicat, în solia trimisă prin Luca (Lucaci), în aceeași lună noiembrie 1503: „Noi știm, însă, ceea ce se știe, de altfel, în toată lumea, că dacă cineva are o asemenea învoială și sorocire și zi hotărâtă și nu vine la acea zi, el pierde tot dreptul, iar cine este de față la acea azi câștigă. Așa suntem și noi, că am câștigat toată dreptatea, de vreme ce este *ocina noastră dreaptă din vechime* (nama npasau 3^ CTapo^asua wTtMtma). Și atunci am pus oamenii noștri în acea țară”¹⁰⁴. Însă pentru ca problema Pocuției să se *judece* de către boierii Moldovei, ea a trebuit privită ca una de drept civil, ca o simplă chestiune de exercitare a dreptului de moștenire; în acest context, domnul s-a înfățișat ca *moștenitor* al înaintașilor săi, reclamând stăpânirea asupra Pocuției precum stăpânirea asupra vreunui sat sau vreunei părți de sat care i s-ar fi convenit după unul dintre strămoșii săi.

Pentru a înțelege mai exact sensul acestei modificări de terminologie, trebuie spus că în vocabularul politic al lumii slavilor răsăriteni *ocina* (*votcina*) a avut o importanță deosebită: ea desemna o țară „patrimonială”, fie una moștenită de principe de la tatăl său, fie una care putea fi revendicată pentru faptul că tatăl (sau un înaintaș) o stăpânise, putând exprima și tradiția politică stabilită, în timp, „între o entitate politică oarecare și un neam princiar”¹⁰⁵. *Ocina*, întărită prin alăturarea *dedinei*, evoca legitimitatea succesiunii ereditare. A desemna o țară cu termenii *ocină* și *dedină* însemna a afirma exercitarea „plenitudinii drepturilor regaliene” în virtutea principiului eredității¹⁰⁶.

⁸⁶ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.483-492, nr.CXCII.

⁸⁷ *Ibidem*, p.485 (textul slav) și p.489 (traducere, nu întocmai cu cuvintele slave: „moșia noastră adevărată și veche”). În versiunea latină (p.493): „*est ex antiquo verum nostrum patrimonium*”.

⁸⁸ *Ibidem*, p.486 (textul slav) și 491 (traducere, în context: „din vechime ea a fost moșia țării noastre a Moldovei”). În versiunea latină (p.494): „*ex antiquo nostre terre Moldaviensis fuit patrimonium*”.

⁸⁹ *Ibidem*, p.477, nr.CXCI (logofătul Tăutu).

⁹⁰ *Ibidem*, p.489, nr.CXCII (cu îndreptarea traducerii, semnalată mai sus).

⁹¹ Wladimir Vodoff, *Contribution à l'histoire du vocabulaire politique de la Russie moscovite (remarques sur l'emploi du terme otcina/votcina)*, în idem, *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*, Northampton, 1989, nr. VI, p.24.

⁹² Idem, *Naissance et essor du pouvoir des tsars de Moscou (1547-1649)*, în idem, *Princes et principautés russes (Xe-XVIIe siècles)*, nr.XV, p.321.

Cât de importantă era această terminologie în controversele teritoriale, ca și în tratativele diplomatice adeseori împiedicate de ele, se vede din felul cum s-a pus problema, exact în aceeași vreme, în cursul discuțiilor menite să încheie războiul ruso-polon: una dintre condițiile categorice ale lui Ivan al III-lea a fost ca regele Alexandru, în calitatea sa de mare duce al Lituaniei, să nu mai califice Kievul și ținuturile rusești drept *ocine* ale sale, trebuind să se mulțumească a folosi numai termenul *țări*^{93 94 95 96 97 98}.⁹⁹ Regele Alexandru a fost nevoit să accepte această condiție, ceea ce a echivalat cu renunțarea la drepturile sale de moștenire, care îi veneau de la înaintașii săi lituanieni, în favoarea lui Ivan, care-și socotea drepturile de moștenire de la mării cneji rurikizi ai Kievului.

Definind Pocuția ca fiind *ocina* și *dedina* sa, Ștefan cel Mare a tratat-o atât ca un obiect al stăpânirii particulare (în spiritul normelor comune din Moldova), cât și ca „țară patrimonială” (în spiritul normelor politice ale lumii slave). Desigur, însă, că afirmarea unor drepturi venite pe cale de moștenire era cu totul altceva decât simpla cercetare și stabilire a unor hotare; în mod firesc, această modificare nu a rămas fără replică din partea polonă.

După toate aceste observații și precizări, cred justificată opinia că Ștefan a folosit termenul *heres* (*haeres*) pentru a exprima legitimitatea stăpânirii ereditare nu atât în folosul său (el nu mai avea a se teme de eventuali pretendenți dinafara sau dinăuntru țării), cât în folosul urmașilor săi, în perspectiva succesiunii sale, când caracterul ereditar al stăpânirii putea fi contestat în virtutea „obiceiului pământului” - cum, de altfel, era să se și întâmple.

IV. „De Dumnezeu încoronatul”

Formula „de Dumnezeu încoronatul” - folosită de domnița Elena în scrisoarea către tatăl său - mai apare, din câte am putut vedea până acum, în două cazuri, și anume în însemnările dedicatorii a două manuscrise destinate Mănăstirii Putna înainte de marele incendiu din 1484: un *Minei* pentru luna ianuarie, scris în 1461¹⁰⁰, și o *Sintagmă* a lui Matei Vlastares, scrisă în 1415¹⁰¹. Din păcate, ambele se află într-un depozit străin, la Moscova¹⁰², astfel încât pentru unul se cunoaște textul slav al colofonului, iar pentru

⁹³ K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p.432; v. și p.426.

¹⁰⁸ *Repertoriul*, p.441, nr.181.

¹⁰⁹ Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ștefan cel Mare*, în MI, XIV, 1980, 11, p.60. Anterior, manuscrisul a fost prezentat - fără reproducerea colofonului - de G.

Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1912, p.216-211, după lucrarea aceluiași Ion-Radu Mircea, *Manuscrise slavo-române din anii 1451-1605*, anunțată ca fiind „în curs de publicare” (*ibidem*, p.216, n.4). Nu știu dacă această lucrare a mai văzut lumina tiparului; o primă parte ar putea fi *Manuscrise slavo-române în biblioteci străine*, I, în RSL, XXII, 1984, p.361-319, unde sunt înregistrate numai manuscrise slavo-române din Iugoslavia și de la Hilandar. V. și idem, *Din trecutul vechii culturi scrise în Moldova*, în AII, XXX, 1993, p.44.

¹¹⁰ Ambele la Biblioteca „V. I. Lenin” (Biblioteca Unională) din Moscova, primul în fondul 210 Undolski, nr.18 (*Repertoriul*, cit.; Radu Constantinescu, *Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu*, București, 1986, p.119, nr.620), al doilea în fondul 98 Egorov, ms.142 (cf. Radu Constantinescu, *Vechiul drept românesc scris. Repertoriul izvoarelor 1340-1360*, București, 1984, p.239; idem, *Manuscrise de origine românească din colecții străine*, p.98, nr.496).

celălalt numai traducerea românească. Comparația textelor arată, însă, că deși au fost scrise la opt ani distanță, de două persoane diferite și în două locuri diferite, ele urmează același model:

În anul 6975, cu darul și din porunca prea binecredinciosului¹⁰³ și de Hristos iubitorului și încununatului de Dumnezeu domnului nostru, Ioan Ștefan voievod, domnul întregii țări a Moldovei, s-a scris acest Minei ianuarie pentru Mănăstirea de la Putna. Și s-a scris în Mănăstirea Neamțului, cu mâna multpăcătosului așa-zis ieromonah Ioanichie, fiind atunci arhiereu în Țara Moldovei preasfințitul mitropolit kir Teoctist, fiind egumen la Putna Ioasaf.

În anul 6983, cu darul și din porunca preabinecredinciosului și de Hristos iubitorului și încoronatului de Dumnezeu, a domnului nostru Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, s-a scris această carte de pravilă pentru Mănăstirea de la Putna, fiind arhiereu atunci în Țara Moldovei preasfințitul mitropolit chir Theoctist, în Putna fiind egumen arhimandritul ieromonah Ioasaf. S-a scris cu mâna multpăcătosului așa-zis ieromonah Iacov; și s-a sfârșit în luna decembrie, 23 zile.

Chiar și în lipsa textului slavon pentru însemnarea din 1475, și dincolo de diferențele de traducere a unor formule consacrate, se poate cu ușurință întrevădea modelul *unic* urmat de ieromonahii Ioanichie și Iacov în alcătuirea colofoanelor. Orientându-ne după textul slavon al însemnării din 1467, putem reconstitui acest model astfel:

„În anul ..., cu darul și din porunca întru tot binecredinciosului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu încoronatului domnului nostru /sau: domn al nostru/, Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, s-a scris acest/această ... pentru Mănăstirea de la Putna”.

Ceea ce le deosebește - dar nu e o deosebire fundamentală - e înșirarea celor trei nume: la 1467 se amintesc pisarul, mitropolitul și egumenul; la 1475 - mitropolitul, egumenul și pisarul. Însă toți trei cu aceleași determinări:

- „fiind atunci arhiereu în Țara Moldovei kir Teoctist”;
- „fiind egumen la Putna [arhimandritul ieromonah] Ioasaf”;
- „cu mâna multpăcătosului așa-zis ieromonah ...”.

Identitatea formularului indică fie folosirea, ca model, a manuscrisului din 1467 de către copistul din 1475, fie - ceea ce mi se pare mai probabil - existența unor culegeri de modele pentru însemnările dedicatorii. **Cui aparține, însă, alegerea modelului ?!**

Este, poate, interesant de precizat că ieromonahului Iacov, copistul *Sintagmei*, i se datorează și *Zbornicul* datat 20 mai 1474, scris tot pentru Putna și conținând „vieți de sfinți, cuvinte de laudă și învățătură în legătură cu viețile sfinților și sărbătorile

¹⁰³ Prin cuvintele „prea binecredinciosul” s-a tradus expresia slavonească B'tce BAaroMhCTHBaro (v. un caz identic tot în *Repertoriu*, p.443, nr.192). Sfinții Petru și Pavel sunt arătați ca fiind „de toată lauda Apostoli” - B^cexBaAHBiXB ... AnoCTOAh - (*Repertoriu*, p.124, nr.12: pisană a bisericii de la Huși); și astăzi, în Biserică, ei sunt numiți „întru tot lăudații Apostoli”. De aceea, cred că formula slavonească B^ce GAaroMBCTHBaro trebuie tradusă prin „întru tot binecredinciosul”.

bisericești din lunile aprilie, mai și iunie”, între care *Panegiricul Sfinților Împărați Constantin și Elena și Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*¹⁰⁴.

V. Numele statului

În intitulăția lui Ștefan, țara pe care el o stăpânea este numită, îndeobște, *Țara Moldovei* - el este господарь Земли Молдавской; în documentele scrise în limba latină, numele statului este, de regulă, *Terra Moldaviensis* (traducând ad-litteram forma slavă) sau *Terra Moldaviae*. Variațiile se reduc la numai două, dar ele vor merita o reflecție mai stăruitoare. Astfel, în documentele latinești, *Terra Moldaviae* (*Moldaviensis*) este uneori înlocuită cu *Terrarum Moldaviae*, precum în tratatul de la Overcăuți, din 4 aprilie 1459¹⁰⁵, într-o scrisoare adresată brașovenilor la 12 februarie 1469^{106 107 108} și - în forma cea simplă, cu numai cele cinci elemente de bază - în subscrierea scrisorii către papa Sixt al IV-lea, din 29 noiembrie 1474: „*Stefanus vaivoda, dominus Terrarum Moldaviae*”¹¹⁵. În această formă redusă a titlului, fără formula devoțiunii, nu trebuie să se vadă o reticență provocată de persoana destinatarului: este formula obișnuită pentru subscriere, întâlnită și în scrisoarea de victorie din 25 ianuarie 1475, unde însă, ca emitent, domnul are titulatura întreagă, *Noi, Ștefan voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei*.

Forma aceasta de plural pentru numele statului amintește titlul pe care i-l dă *Cronica moldo-germană*: *Stephanus, Dei gratia voivoda Terrarum Moldannens(ium) necnon Valachyens(ium)*¹¹⁶, cu aceeași alipire a formulei devoțiunii de titlul de maiestate. Pluralul, ca și înscrierea numelui *Valahia*, poate să poarte cercetarea în alte direcții, care nu interesează aici.

Uneori, numele statului nu este, simplu, *Moldova* sau *Țara Moldovei*, ci *toată Țara Moldovei* sau *Țara Moldovlahiei* sau *toată Țara Moldovlahiei*.

Titlul de *domn a toată Țara Moldovei* este folosit într-una din pisaniile de la Cetatea Albă (1476)¹⁰⁹ și în cele două de la Putna, din 1481¹¹⁰, precum și în inscripția care împodobește piatra funerară a lui Roman I, cea cu care s-a început refacerea

¹⁰⁴ G. Mihăilă, *Tradiția literară constantiniană, de la Eusebiu al Cezareei la Nichifor Calist Xanthopoulos, Eftimie al Târnovei și domnii Țărilor Române*, în idem, *Cultură și literatură română veche în context european*, București, 1979, p.261. Aceluiași ieromonah Iacov, pr. Paulin Popescu i-a atribuit și un alt *Zbornic*, aflat tot la Putna, cu texte aferente lunii decembrie, ceea ce sugerează existența inițială a unei serii de volume care acopereau anul întreg (*ibidem*, p.262; Paulin Popescu, *Manuscrise slavone din Mănăstirea Putna*, în BOR, LXXX, 1962, 7-8, p.698699).

¹⁰⁵ „*Nos Stephanus woiewoda, Dei gratia dominus Terrarum Moldaviae*”: Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.266, nr.CXXXVI. Pentru numele corect al localității - „Owerkielowicze” în act (*ibidem*, p.269) - cf. D. Agache, *O localitate regăsită: „Overc[hel]ăuți”*, în AIIAI, XXV, 1, 1988, p.499506.

¹⁰⁶ „*Stephanus vaivoda, Dei gratia dominus Terrarum Moldaviae etc*”: Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.308, nr.CXXXVII.

¹⁰⁷ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.319, nr.CXLII.

¹⁰⁸ *Cronicile slavo-române din sec.XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p.24. V. și Olgierd Gorka, *Cronica epocii lui Ștefan cel Mare*, în RIR, V-VI, 1935-1936, p.43.

¹⁰⁹ *Repertoriul*, p.218, nr.33.

¹¹⁰ *Ibidem*, p.55 (turnul tezaur) și 49, nr.1 (turnul de intrare).

mormintelor domnești de la Rădăuți, în decembrie 1479¹¹⁹. Se află, de asemenea, în însemnările dedicatorii ale unor manuscrise: un *Minei* pe ianuarie din 1467¹²⁰, un *Zlataust* (Cuvântările Sfântului Ioan Gură de Aur) din 1470¹²¹, o *Sintagmă* a lui Matei Vlastares din 1475¹²² și două *Tetraevanghele*, din 1488-1489¹²³ și 1490¹²⁴. Această formulă pare a nu se întâlni în documente.

Domn al Țării Moldovlahiei se intitulează Ștefan în însemnarea dedicatorie (importantă și pentru alte elemente ale intitulății princiare) care însoțește *Tetraevanghelul* dăruit Mănăstirii Humor în 1473, aflat azi la Putna¹²⁵ și în pisania trapezei de la Zografu, din 7 iunie 1495¹²⁶.

În cancelarie, acest mod de a indica numele statului nu mai era de uz curent; apariția lui, totuși, în răstimpul 1466-1502, pare să indice o folosire preferențială, cu destinații speciale. Prima mențiune se află în hrisovul (deja menționat¹²⁷) din 10 mai 1466, destinat Mănăstirii Zografu: господимъ въсеи Молдовлх'Гискои Земли.

Aceeași formulă o găsim, apoi, în salvconductul acordat la 3 ianuarie 1472 negustorilor brașoveni, în care Ștefan este intitulat „voievod din mila lui Dumnezeu și domn a toată Țara Moldovlahiei” (въсеи Земли Молдовлх'Гискои)¹²⁸.

În proclamațiile adresate la 15 martie (1480 sau 1481¹²⁹) muntenilor din județele Brăila, Buzău și Râmnic, ne întâmpină aceeași formulă - „a toată Țara Moldovlahiei” (въсеи Земли Молдовлх'Гискои)¹³⁰ - ceea ce ar putea fi interpretat ca folosirea unui titlu măreț, menit să impresioneze pe mândrii boierii munteni. Nu știu dacă este o întâmplare sau nu, însă aceste două documente au ieșit din pana aceluiași pisar care a scris la 3 ianuarie 1472 salvconductul pentru negustorii brașoveni. Dovada o fac următoarele elemente comune celor trei documente:

a) titlul întreg (cu variante grafice nesemnificative): Іw Отефлмъ воеводл Еож'Геж милост'Гюж и господина въсеи Земли Молдовлх'Гискои¹³¹;

b) așezarea atipică a formulei devoțiunii, după „voievod”;

c) folosirea titlului „gospodin” în loc de „gospodar”;

d) formula „voievod și domn” - воеводл и господина - neuzuală în cancelaria princiară;¹¹¹

112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123

¹¹¹ *Ibidem*, p.249, nr.53

¹¹² *Ibidem*, p.441, nr.187.

¹¹³ *Ibidem*, p.376, nr.140.

¹¹⁴ Ion-Radu Mircea, *Manuscrise necunoscute din vremea lui Ștefan cel Mare*, p.60.

¹¹⁵ *Repertoriul*, p.393-398, nr.149.

¹¹⁶ *Ibidem*, p.401, nr.151.

¹¹⁷ *Ibidem*, p.388, nr.144.

¹¹⁸ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, p.467; Florin Marinescu, Nikolaos A. Mertzimekis, *Ștefan cel Mare și mănăstirea Zografu de la Muntele Athos*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, p.181-182 și fig.5.

¹¹⁹ V. mai sus.

¹²⁰ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.315-316, nr.CXL.

¹²¹ Pentru datare, v. *supra*.

¹²² Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.361-363, nr.CLXII.

¹²³ În scrisoarea din 1472 (*ibidem*, p.315; v. și observațiile editorului, în nota 1): în proclamații, formula devoțiunii are alte grafii: МНАОСТІММ ЕО^ММ și, respectiv, МНАОСТНМ ЕО^Вew (*ibidem*, p.361 și 362).

e) folosirea preferențială a adjectivului големи în loc de великим, în sintagmele „de la mic la mare” și „boierii mari și mici”¹²⁴.

Toate aceste *elemente comune* indică, după părerea mea, un *autor comun*, obișnuit cu un anumit formular. Ceea ce nu exclude și selectarea *acestui* formular de către emitent, după criteriile pragmatice ori programatice.

În sfârșit, formula господльрЪ Земли МолдовлхТискои mai este atestată în încă două scrisori, adresate tot brașovenilor¹²⁵, la 9 iulie (c.1480¹²⁶) și la 13 septembrie (c.1501-1502¹²⁷).

Așadar, din câte mențiuni ale *Moldovlahiei* cunoaștem în intitularea lui Ștefan cel Mare, două (document și pisanie) sunt în legătură cu mănăstirea sa de la Zografu - și adaug aici posibilitatea ca aceeași formă a numelui țării să se fi aflat și într-un hrisov destinat, în 1500, Mănăstirii Grigoriu, tot din Muntele Athos¹²⁸; trei se află în scrisori trimise brașovenilor, două în proclamațiile trimise muntenilor și una pe un manuscris, care nu este altul decât *Tetraevanghelul* de la Humor, în aceeași însemnare dedicatorie în care apare și multdiscutatul titlu de *împărat* (цлрЪ). Așadar, din (probabil) nouă atestări, opt sunt destinate exteriorului și numai una este menită să rămână în țară. Privite dintr-un alt unghi, patru atestări sunt legate de lăcașuri monahale (iar dintre ele, trei privesc mănăstiri athonite), două împodobesc numele domnului în proclamații unice în felul lor, iar trei - în scrisori destul de banale, adresate brașovenilor în probleme curente; dacă rostul primelor șase pare suficient de limpede, în schimb, prezența celorlalte trei în corespondența cu Brașovul pare să rămână fără o explicație acceptabilă și în consonanță cu cealaltă.

Înțelesul (cuprinderea) acestor formule și semnificația lor ar prilejui o discuție mai lungă. Trebuie făcută, poate, mai întâi o constatare: forma de plural (*domn al țărilor Moldovei*, cu sau fără menționarea și a *Valahiei*) nu se află niciodată în documentele slave; deopotrivă, acestelalte forme - *al Țării Moldovlahiei*, *a toată Țara Moldovlahiei* - nu se află niciodată în documentele latine. Cred că se impune concluzia deplinei corespondențe dintre aceste două șiruri de nume: ele exprimă, toate, una și aceeași realitate. Ce erau, în concepția vremii, „țările Moldovei” sau „Moldova și Valahia” (care, în forma grecească și slavonească, au dat „Moldovlahia”) este mai greu de spus și nici nu este unul dintre scopurile cercetării de față. Amintesc, numai, opinia profesorului C. Cihodaru, exprimată acum 45 de ani: „Existența mai multor formații politice în prima jumătate a secolului al XIV-lea pe teritoriul Moldovei s-ar părea că se reflectă [...] în

¹²⁴ *Ibidem*, p.316 - н гоіеМНМ н МААВІМ; p.361 - вт МААА ^о roAeMd; p.362 - roAeMux н МААНХ și rwAeMНМ н МААНМ; abia în finalul scrisorii către buzoieni și rămnicieni (*ibidem*, p.363) se folosește formula tradițională BeAHKHX н МААНХ.

¹²⁵ *Ibidem.*, p.356, nr.CLVIII și p.467, nr.CLXXXVIII.

¹²⁶ Data de an a fost propusă de editor (*ibidem*, p.357).

¹²⁷ Scrisoarea a fost datată de editor „1500-1503” (*ibidem*, p.468), însă fiind trimisă din Suceava, anul 1503 se exclude, întrucât la 13 septembrie 1503 Ștefan era la Bădeuți (DRH, A, III, p.517-518, nr.291). Pe de altă parte, ea pare a arăta pregătiri militare de o anumită intensitate, care - după observația lui Ioan Bogdan - trebuie să fie în legătură cu „intrarea lui Ștefan în Pocuția”; dacă această observație este întemeiată, s-ar exclude și anul 1500, când relațiile moldo-polone nu justificau pregătiri războinice; astfel, nu rămâne decât ca scrisoarea să dateze fie din 1501, fie din 1502.

¹²⁸ DRH, A, III, p.449, nr.249: **Soe\$65a MoX5o\$Xap iag.**

modul cum și-au formulat mai târziu unii domnitori din această țară titlul lor în documentele externe”¹²⁹.

În ceea ce privește semnificația, am atras mai demult atenția asupra faptului că numele *Moldovlahia* - creație a cancelariei bizantine, cu prima atestare la 1401 - a fost folosit, înainte de Ștefan cel Mare, *exclusiv în legătură cu domeniul vieții eclesiastice*: în documente ieșite din cancelaria princiară între 1407 și 1442 (având ca beneficiari mănăstirile Neamțu, Bistrița, Probota și Zografu), pe epitrahilul lui Alexandru cel Bun (zis „de la Ladoga”) și pe aerul mitropolitului Macarie, din 1428, precum și în *Mucenicia Sfântului Ioan cel Nou*¹³⁰. Numele *Moldovlahia* - al țării primate ca *provincie eclesiastică a Patriarhiei de Constantinopol* - a fost moștenit de Ștefan cel Mare cu această încărcătură simbolică, păstrată și în tot cursul veacului următor, de la Bogdan III până la Movilești¹³¹; până târziu, în veacul XVIII, izvoarele scrise în limba greacă sau inspirate de ele folosesc acest cuvânt pentru a desemna scaunul mitropolitan al Moldovei. În această lumină vor trebui căutate explicații pentru folosirea *Moldovlahiei* în titlul folosit de Ștefan cel Mare.

În stadiul actual, cred că acest nume a fost folosit în intitulațiile lui Ștefan cel Mare cu două înțelesuri: în tot ceea ce era destinat Bisericii (acte, daruri), el evocă țara ca provincie eclesiastică, privind ceea ce îi revenea domnului: cârmuirea politică; în celelalte cazuri (scrisori externe, proclamații), ar putea să însemne doar transpunerea în slavonă a numelui dat Moldovei sub forma *Terrae Moldaviae* sau *Terrae Moldaviae et Valachiae*.

Numele țării (în formele menționate) este singurul indicativ de natură teritorială din intitulația lui Ștefan cel Mare: nici una dintre recuperările, anexiunile sau pierderile teritoriale nu s-a reflectat în vreun fel în această intitulație, nici măcar feudele ardelene nu și-au găsit aici un loc, după modelul cunoscut din Țara Românească¹³². Acestei realități i s-a dat, nu de mult, o explicație pe cât de neîntemeiată, pe atât de nebuloasă: „lipsa acestor stăpâniri din titulatura domnilor moldoveni trebuie pusă în legătură cu statutul politico-juridic al *domniei*. Din 1387, Moldova s-a aflat permanent sub suzeranitatea polonă, iar în timpul lui Ștefan Ungaria a încercat să realizeze un condominium cu Polonia”¹³³; ca atare, „titulatura domnilor moldoveni” ar arăta - spre deosebire de cea a domnilor munteni - „că pentru ei se punea mai întâi problema

¹²⁹ C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în SCȘI, *Istorie*, XI, 1960, 1, p.64; v. și p.65-66.

¹³⁰ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p.190-192 (cu bibliografia, p.271-272).

¹³¹ N. Iorga, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, p.469-470 (1508, Bogdan voievod la Protaton), 484 (1537, Gavril Troțușanu la Pantocrator), 479-480 (1545 și „1547”, Petru Rareș la Dionisiu), 481-482 (1535, Karakallu), 483-484 (1567 și 1568, Alexandru Lăpușeanu la Dochiariu), 487 (1605, Elisabeta Movilă la Cutlumus).

¹³² O cercetare ca aceea pe care, acum un secol, Dimitre Onciul a consacrat-o lui Mircea cel Bătrân este, din acest motiv, imposibilă pentru domniii Moldovei - cf. *Titlul lui Mircea cel Bătrân și posesiunile lui* (1901-1903; neterminat), în Dimitre Onciul, *Scrieri istorice*, ediție critică îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu, II, București, 1968, p.19-142 și comentariile editorului, p.406411.

¹³³ Mihail M. Andreescu, *Puterea Domniei în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XVI*, București, 1999, p.94-95 (subl. aut.)

obținerii independenței și apoi a modificării statutului domniei, scopuri urmărite și de Ștefan cel Mare¹⁴². Cred, din contra, că în această absență a altor indicații de natură teritorială trebuie să se vadă, mai degrabă, reflectarea unei concepții proprii, de factură patrimonială, cu privire la „adunarea pământurilor”, văzută nu ca o simplă alipire, ci ca o extindere a Moldovei înseși, acele pământuri devenind și ele *ocine* ale domnului. Este, poate, semnificativ faptul că în aceste extensiuni ale stăpânirii sale Ștefan a trimis pârcălabi ori staroști: la Crăciuna, „luată” în 1482 cu tot ținutul aferent, „a așezat pe pârcălabii săi, Vâlcea și Ivanco”¹⁴³; și în cetățile ardelene va așeza pârcălabii săi iar pentru Pocuția a desemnat doi „căpitani” (staroști), în persoana boierilor săi, clucerul Hrincoveci și spătarul Clănău¹⁴⁴. Chipul în care a transformat statutul feudelor ardelene - din posesiuni de uz viager, cu drept de uzufruct asupra domeniilor aferente, în stăpâniri depline („*dominium*”) cu caracter ereditar¹⁴⁵ - precum și chipul în care a tranșat problema Pocuției, definind-o ca „țară patrimonială” (ocină) a sa¹⁴⁶ exprimă, cred, suficient de limpede această concepție, autoritară în fond, oglindită cu toată coerența de titulatura domnească.

VI. „De toată lauda vrednicul”

Calificativele *binecinstitor* și *de Hristos iubitor* sunt, îndeobște, nelipsite din pisanii, din inscripțiile broderiilor și din însemnările pe cărți; enumerarea lor nu are nici o relevanță. Le avem, totuși, folosite odată într-un context care amintește, fie și parțial, ceremonioasa adresare a domniței Elena. În pisania pusă pe unul dintre zidurile Cetății Albe la 1476, se menționează efectuarea lucrărilor „În zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului și de Dumnezeu dăruitului și de toată lauda vrednicului Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, fiul lui Bogdan voievod”¹⁴⁷. Alături de cele două calificative „curente”, sunt aici încă două - „de Dumnezeu dăruitul” și „de toată lauda vrednicul” - pe care nu le-am regăsit în alte texte și care numai în scrisoarea domniței Elena își află corespondențe: primul se găsește în aceeași formă, cel de-al doilea are un echivalent în formula „cu mare cinste blagoslovit”.

Nimic nu pare să poată explica folosirea acestor epitete într-o pisanie menită să amintească ridicarea unui zid. Glorificarea ctitorului ar avea, însă, o justificare simbolică în cazul în care această pisanie cu stema dinastiei ar fi fost așezată *spre mare* (se știe însemnătatea mării, în general, în concepțiile bizantine despre stăpânire și putere, ca și însemnătatea *Parathalassiei*, în special pentru Moldova), ca un fel de piatră de hotar care să anunțe că acolo începe stăpânirea lui Ioan Ștefan voievod, domn a toată Țara Moldovei, principe nu numai dreptcredincios (adică ortodox) și iubitor de Hristos, dar și *păzit de Dumnezeu și vrednic de toată lauda*. Din păcate, nu avem la dispoziție nici un indiciu cu privire la amplasarea acestei pisanii și, de altfel, nici nu știm dacă ea mai există în vreun muzeu. De asemenea, este foarte posibil ca această pisanie să fi fost pusă

¹⁴² *Ibidem*, p.95.

¹⁴³ *Cronicile slavo-române*, p.19.

¹⁴⁴ Ioan Bogdan, *op.cit.*, p.464, nr.CLXXXV.

¹⁴⁵ Ștefan S. Gorovei, *Feudele ardelene ale lui Ștefan cel Mare. Observații pe marginea izvoarelor* (ms).

¹⁴⁶ V. mai sus.

¹⁴⁷ *Repertoriul*, p.218, nr.33. Pentru Ștefan S. Gorovei, *Stemele de la Cetatea dată Albă*, sub tipar.

după asediul otoman din vara anului 1476¹³⁴ și, în acest caz, glorificarea domnului este încă și mai de înțeles.

VII. „Singur stăpânitorul”

Între titlurile cu care domnița Elena se adresează părintelui său este și acela, a cărui obârșie bizantină nu o poate ascunde haina slavonă, de „singur stăpânitor”, самодержавный, singura atestare, *din epocă*, pentru această calificare a calității de domn a lui Ștefan cel Mare. Însă este posibil ca acest termen să se mai fi aflat și în alte surse (texte, inscripții, însemnări pe cărți sau broderii) dispărute între timp; dintr-o asemenea eventuală sursă a putut lua, de exemplu, Grigore Ureche (sau compilatorul ulterior al letopisețului său¹³⁵) formula folosită în caracterizarea finală a domniei lui Ștefan: „și însuși ținătoriu preste toată țara”¹³⁶.

Această formulă a mai fost, însă, utilizată în inscripția unui portret votiv, din care astăzi nu a mai rămas decât reproducerea fotografică a unei copii luate înaintea dărâmării monumentului în vederea „restaurării” sale. La sfârșitul secolului XIX, tabloul votiv al bisericii Sf. Nicolae Domnesc din Iași înfățișa chipul lui Ștefan, al doamnei Evdochia și al fiului Bogdan¹³⁷; copiile executate înaintea refacerii de către Lecomte de Nouy, publicate de Alexandru Lapedatu în 1912¹³⁸, îngăduie cunoașterea inscripțiilor care însoțeau aceste portrete.

Trebuie să observăm, mai întâi, că, în chip ciudat, Bogdan este înfățișat ținând macheta bisericii, ca și cum el ar fi fost ctitorul; ca soție a lui Ștefan este pictată Evdochia. Însă la vremea când s-a construit biserica (în anii 1491-1492¹³⁹), doamnă era Maria-Voichița, iar pisană nu amintește nici măcar numele fiului domnesc. Încă din 1885, Episcopul Melchisedec a conchis „că portretele acestea sunt puse nu după altele vechi anterioare, ci din inițiativa reparatorilor sub Ruset vodă, spre a păstra memoria primului ctitor și că cunoșteau numai pre o soție a Marelui Ștefan, pre Eudochia de la Kiev”¹⁴⁰.

¹³⁴ Cf. Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*

¹³⁵ Cf. N. A. Ursu, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron vodă, opera lui Simion Dascălul*, în AIIAI, XXVI/1, 1989, p.363-379 (I) și AIIIX, XXVI, 1990, p.73-101 (II); reluat în idem, *Contribuții la istoria literaturii române. Studii și note filologice*, Iași, 1997, p.22-93.

¹³⁶ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, ²1958, p.121.

¹³⁷ Această ordine o dă cineva care a văzut tabloul votiv cu ochii săi: Episcopul Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și biserici antice din Moldova*, București, 1885, p.252. Se poate, totuși, dovedi că nu aceasta era ordinea, ci - precum și în alte tablouri votive - Ștefan, Bogdan, „Evdochia”. Alăturarea imaginilor păstrate este elocventă în acest sens.

¹³⁸ Cf. A<lexandru> L<apedatu>, *Portretele ctitoricești de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași*, în BCMI, V, 1912, p.130-132 (chipurile lui Bogdan și al doamnei Evdochia în p.131, chipul lui Ștefan în p.132).

¹³⁹ *Repertoriul*, p.108, nr.9.

confuzie, punându-se numele Evdochiei pentru al Mariei” - iar cealaltă cu totul inacceptabilă: „Ștefan, construind mai întâi biserica din lemn, pe vremea când trăia cu doamna Evdochia, a pus să se facă portretul său cu al acesteia - ca ctitori; reclădindu-se, apoi [...] biserica în piatră, din sentiment de pietate, a dispus să se păstreze portretul răposatei sale soții și să se facă alături și al fiului său Bogdan”. Însă Lapedatu credea că aceste portrete reproduceau aidoma, „în copii de pe la 1676-79, vechile portrete ctitoricești ale Sf. Nicolae Domnesc din Iași” (*ibidem*). Cred că, în realitate, tabloul votiv a fost, *în întregimea lui*, o compoziție a vremii lui Antonie vodă Ruset, realizată în împrejurările a căror reconstituire o propun chiar în acest studiu.

În adevăr, cronicarul Nicolae Costin povestește că în anul 1676, începând din primăvară, Antonie vodă Ruset - care primise domnia în toamna precedentă - „s-au apucat să lucreze la biserica lui Sfântul Nicolae de lângă curtea cea domnească, că era biserica descoperită și clopotnița stricată”; la sfârșit, „la veletul 7185” (1 septembrie 1676 - 31 august 1677), „au zugrăvit preste tot pridvorul [...] apoi și biserica au zugrăvit pre dinîntru”¹⁴¹.

Chipul Evdochiei este însoțit de inscripția, pe două rânduri: Точно^а 6vA0Kîа // cecxpa GeMena 4(a)p#.

Lângă chipul lui Ștefan, se citesc trei cuvinte, așezate tot pe două rânduri: BoenoAa Ee//AHKtm caMOAP¹⁴².

Sunt, deci, în acest tablou votiv pierdut, trei anomalii care trebuie explicate:

1) prezența Evdochiei de Kiev, cu determinarea „sora lui Semen împăratul”, ca în vechile letopisețe slavonești („anonim”, Putna I și Putna II);

2) înfățișarea lui Bogdan în calitate de ctitor, cu macheta bisericii în mână (și lauda adusă lui într-o epigramă grecească pictată deasupra tabloului votiv¹⁴³);

3) intitularea lui Ștefan drept EeAHKtrn caMOAP^ [<eR> / <aEMtm >].

Se poate admite, eventual, că cea de-a doua ar proveni din citirea sau interpretarea neatentă a pasajului din pisanie, în care Ștefan e arătat ca fiu al lui Bogdan voievod: era ușor de a răsturna filiația, punându-l și pe Bogdan în rândul ctitorilor. Nu trebuie să se uite, de altminteri, că pisania însăși prezintă ciudățenia de a evoca pe părinții și pe *fratele* ctitorului.

În schimb, celelalte două inadvertențe (prima și a treia) nu ar fi putut proveni nici din fantezia pictorilor, și nici din informația pe care o puteau avea la îndemână diecii curții domnești: ambele arată un cărturar, un cunoscător al vechilor noastre izvoare în limba slavă; însă, pe de altă parte, un asemenea om nu putea să nu știe, tocmai din vechile cronici, că Bogdan nu a fost contemporan cu doamna Evdochia, fiind născut (1479) la 12 ani după moartea ei (1467), din căsătoria cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos. De aceea, mi se pare că prezența Evdochiei a fost rezultatul nu al neștiinței sau confuziei, ci al unei alegeri intenționate, pe care o indică, de altminteri, și explicarea personalității ei prin formula cronicii slavone: este expresia unei preferințe, fie pentru titlul purtat de fratele doamnei, fie, eventual, (și) pentru locul ei de origine.

¹⁴¹ M. Kogălniceanu, *Cronicile României*, ed.II, vol.II, București, 1872, p.14. Cu mai puține precizări, știrea despre zugrăvelile de la Sf. Nicolae se află și în cronică lui Amiras (*Cronica anonimă a Moldovei 1661-1729*, ed. Dan Simonescu, București, 1975, p.50) și în cea a lui Neculce (Ion Neculce, *Opere*, ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982, p.247, aparatul critic).

¹⁴² Ultima literă - ^ - nu este cu totul vizibilă, dar i se deslușește partea de început.

¹⁴³ Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p.253.

În identificarea acestui personaj, am pornit de la premisa că n-ar fi imposibil ca titlul dat lui Ștefan în refăcutul tablou votiv de la Sf. Nicolae Domnesc să fie o „reminiscență literară”, o adaptare *ad-hoc* a măreței întitulații a lui Roman I din documentele sale din 1392 și 1393¹⁴⁴, care constituie singura atestare a titlului de *singur stăpânitor* în actele cancelariei moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. Or, în 1934, preotul Constantin Bobulescu a semnalat existența următoarelor informații într-un „cronograf bizantin” transcris la 1731-1732:

„Am cetit uricu lui [Roman vodă - *n. ns.*] scris așa: *Velichii samodrăjavnii gospodin Ioan Roman voevod, obladaeștumi Zemlei Moldavscoi o planini do moria* [...]. Acesta-i tatăl lui Alexandru vodă cel Bătrân ci-au făcut Bistrița și Rădăuții episcopie și Moldovița și alte multe. [...] Deci la Roman vodă au fost văleatul așa, *ci-am cetit în uric în Pobrata, 6900 tocma*”¹⁴⁵.

Preotul Bobulescu nu a identificat nici „cronograful bizantin”, nici autorul acestei însemnări. Abia în 1967, profesorul Alexandru Elian a arătat că este vorba de așa-numitul cronograf al lui Matei Cigalas (Kigalas), păstrat în actualul ms. rom. 3456 din Biblioteca Academiei Române într-o „traducere foarte personală - pe alocuri o prelucrare a cronografului grecesc, însoțită de intercalări din istoria Moldovei și pe alocuri de versuri originale”; autorul acestei tălmăciri nu este altul decât mitropolitul Dosoftei¹⁴⁶, care, după cum se știe, își avea metania la Mănăstirea Probota (Pobrata). Astfel, respectiva „intercalare”, cu menționarea uricului lui Roman vodă, este încă una dintre „amintirile de la Pobrata”¹⁴⁷: valorificarea informațiilor istorice din acest uric - titlul lui Roman vodă și anul când domnea - constituie, fără nici o îndoială, o contribuție

¹⁴⁴ DRH, A, I, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și L. Șimanschi, București, 1975, p.3, nr.2 (30 martie 1392) și p.5-6, nr.4 (18 noiembrie 1393).

¹⁴⁵ C. Bobulescu, *Pentru pomenirea lui Alexandru cel Bun. Iașii în legătură cu aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou de la Suceava la 1402. Un aer sau epitaf din 1428*, Chișinău, 1934, p.65-66. Mulțumesc d-nei Mioara Săcrieru-Dragomir (Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide” din Iași) pentru bunăvoința cu care mi-a pus la îndemână fotocopiile ale paginilor care mă interesau din acest manuscris; grație d-sale, pot reda aici textul slav al însemnării copiate de Dosoftei din uricul de la Probota: Великш samodржавнш господин, іоан Роман истод, овладаефЦМи Землей Молдавской от планини до мор#, și, respectiv, шесто тис#фно# девлтсотное испьлно (ms.rom. 3456 BAR, f.312 verso).

¹⁴⁶ Alexandru Elian, *Dosoftei, poet laic* (1967), în idem, *Bizanțul, Biserica și cultura românească. Studii și articole de istorie*, ediție îngrijită de Pr. Prof. dr. Vasile V. Muntean, Iași, 2003, p.121. Cealaltă tălmăcire a cronografului, fără adăugiri, este astăzi disputată între Pătrașco Danovici, „logofăt al treilea și gramatic de scrisoare grecească” (cf. Paul Cernovodeanu, *Despre traducătorul Pătrașco Danovici*, în *Cronograf tradus din grecește de Pătrașco Danovici*, I, ediție îngrijită și cuvânt înainte de Gabriel Ștrempel, studiu introductiv de ~, p.XLIII-XLVII; v. și p.LXIII, n.6) și mitropolitul Dosoftei (cf. N. A. Ursu, *Traducerea cronografului numit „tip Danovici” poate fi o lucrare de tinerețe a lui Dosoftei*, în idem, *Contribuții la istoria culturii românești în secolul al XVII-lea. Studii filologice*, Iași, 2003, p.134-222; pentru manuscrisul 3456, p.210-221).

¹⁴⁷ Acesta este titlul unui subcapitol (I.3) din lucrarea alcătuită de prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *Mărturii documentare privitoare la viața și activitatea Mitropolitului Dosoftei*, Iași, 2003, p.15-16.

certă a lui Dosoftei¹⁴⁸. Cărturarul ierarh a folosit-o și în așa-numitul *Poem cronologic* (1681, 1682), cu referire la Roman vodă: „Acest Roman să scrie-ntr-a țărâi urice // Mare samodărjaveț și-n bună ferice”¹⁴⁹; în același timp, însă, a comunicat-o și altor cărturari, ea regăsindu-se în versiunea prelucrată a letopisețului lui Grigore Ureche¹⁵⁰ și în cronica lui Nicolae Costin¹⁵¹, de unde a trecut, pe de o parte, la Dimitrie Cantemir¹⁵² și, pe de altă parte, în marea compilație cunoscută sub numele de *Cronica paralelă*¹⁵³.

Dar nu este numai faptul că Dosoftei a fost descoperitorul acestei importante informații istorice¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Paternitatea lui Dosoftei asupra acestei descoperiri istorice a fost stabilită încă din 1888: pe de o parte, V. A. Urechiă a semnalat existența unei însemnări de pe ultima foaie a unei cărți grecești din 1663, „după care Dosoftei a tipărit *Prologariul* său”; în această însemnare, este reprodus titlul lui Roman vodă (Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechiă, II, București, 1888, p.175-176); pe de altă parte, tot atunci, C. Erbiceanu a reprodus și el acest scurt text (în articolul *Una din cărțile de pe care și-a făcut studiile și cercetările sale neuitatul mitropolit al Moldovei Dositei*, în BOR, X, 1886-1887, p.1225), explicând și contextul în care se afla. Însemnările lui Dosoftei - scrise pe două foi atașate unui volum (Agapie Landos, *Ekloghion* ...) tipărit la Veneția în 1663 - au dispărut, între timp, din această carte aflată astăzi în Biblioteca Academiei Române (cf. prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p.75-77).

¹⁴⁹ Cf. *Selecțiuni din opera poetică a Mitropolitului Dosoftei*, antologie, text stabilit, prefață, note și glosar de N. A. Ursu, Iași, 2003, p.35. Alte variante în *Cronici și povestiri românești versificate (sec.XVII-XVIU)*, ed. Dan Simonescu, București, 1967, p.50.

¹⁵⁰ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, p.73.

¹⁵¹ Pasajul a fost semnalat în 1888 de V. A. Urechiă (*op. cit.*, p.175), care însă l-a socotit un adaos al lui Miron Costin: „Și aceasta am adevărit, iubite cetitoriule, dentr-un uric acestui domn, precum scrie Dosoftei mitropolitul și carele se află la Mănăstirea Probota de la munte, scriind titlul așaia ...” (urmează, în transcriere slavă, intitulăția și datarea topică și cronologică). Textul editat în Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, p.176-177. V. și DRH, A, I, p.5, nr.3. Discuția asupra uricului la Leon Șimanschi și Georgeta Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc* (II), în AIIAI, X, 1973, p.123-125.

¹⁵² Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, II, București, 2000, p.171: „Neculai Costin [...] să încredințadză dintr-un uric a lui Roman vod, scris la anul de la Adam 6900, carile iaste de la Hristos 1392, care uric dzice că el nu l-au vădzut, numai să fie audzit de la Dosoftei mitropolitul” (pasaj semnalat și de V. A. Urechiă, *op. cit.*, p.176, nota).

¹⁵³ Axinte Uricariul, *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1993, p.6: „Aflatu-s-au și un uric alău la Mănăstirea Pobrata, scriind tiutiulușul său așa: Marele, singur țitiuriu, cu mila lui Dumnedzău domnu Ion Roman voevod, stăpânitoriu Țărâi Moldovei, den plaiu și până în mare”. Atrag încă o dată atenția asupra faptului că **Axinte Uricariul figurează fără nici un temei ca autor al acestei lucrări**: am făcut mai demult demonstrația că adevăratul autor al compilației trebuie să fie **Vasile Buzilă, cămăraș de izvoade** (v., acum, toate textele în: Ștefan S. Gorovei, *Între istoria reală și imaginar. Acțiuni politice și culturale în veacul XVIII*, Iași, 2003, p.87-141 și 223-236); dincolo de toate analizele de text, rămâne, însă, **faptul de neocolit** că marea compilație s-a pornit în *vara anului 1733*, în timp ce *Axinte murise încă de prin 1722-1723*.

Ekloghion ...; v. mai sus, n.162), dar și într-o intercalare în versiunea ultimă a *poemului cronologic*, unde, după versul „Mare samodărjaveț și-n bună ferice”, se spune: „Era atunce văliatul șase mii și noău sute tocma #54, iaste uricul lui Roman vodă în Pobrata” [urmează textul slav al intitulăției și apoi se reiau versurile] - foto la prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p.113 și pe coperta volumului *Selecțiuni din opera poetică a Mitropolitului Dosoftei*, cit. Acest text, aflat într-un exemplar al *Bibliei* de la București, care a aparținut lui Dosoftei și care se află azi la Mănăstirea Putna, a fost semnalat de Ion-Radu Mircea, *Mitropolitul Dosoftei istoric al românilor*, în MI, IX, 1975, 8, p.46-47 și editat de același istoric în „Manuscriptum”, VII, 1976, 1, p.37-46. Interesul lui Dosoftei pentru acest titlu susține ipoteza formulată mai departe, în text.

După refacerea din 1676, biserica Sf. Nicolae Domnesc a fost destinată de Antonie vodă Ruset să fie „scaun de mitropolie”. Faptul a fost consemnat într-un hrisov solemn, scris pe pergament, la 29 martie 1677¹⁶⁹. **La acea vreme, titularul scaunului mitropolitan era tocmai Dosoftei.** El a fost, astfel, cel dintâi beneficiar al noii biserici mitropolitane - hrisovul lui Antonie vodă Ruset menționează expres acest fapt: „le-am datu în mâna părintelui și rugătoriului nostru Dosoftei arhiepiscop și mitropolitul a toată țara” - și nu trebuie multă fantezie pentru a accepta ipoteza că lucrările de refacere s-au desfășurat măcar în parte sub directa lui supraveghere. „Furnizorul” informațiilor istorice și diplomatice este, astfel, identificat. Mitropolitul Dosoftei era un perfect cunoscător și de limbă slavă, și de limbă greacă (ne putem întreba dacă epigrama grecească pictată deasupra tabloului votiv nu-i va fi aparținut); el avusese acces la izvoare slave, între altele la un (ulterior pierdut) uric al lui Roman I, unde intitulăția începe cu cuvintele B6AHKnm CAMOAAp^ABMtH¹⁷⁰. Când s-a pictat biserica Sf. Nicolae, el, Dosoftei, a fost, fără nici o îndoială, acela care a dictat și identificarea personajelor din tabloul votiv: numai el cunoștea formula E6AHKBIH CAMOA#P^AEUBIH.

Urmarea acestei constatări este că tot lui Dosoftei trebuie să-i atribuim și indicarea doamnei lui Ștefan drept Evdochia, „sora lui Semen împăratul”. Cineva care avea la îndemână vechile letopisețe, un om cunoscător și interesat de istoria moldovenească, nu putea să confunde pe Maria-Voichița - al cărei chip trebuie să se fi aflat pe zidul acestei biserici pictate în ultimii ani ai veacului XV - cu Evdochia de Kiev. De aceea, cum am spus deja, am deplina convingere că a fost o *înlocuire intenționată*. Preferința arătată Evdochiei a putut fi generată tocmai de titlul fratelui ei (numele locului ei de origine nu a fost preluat, dar apelul la el putea fi subînțeles, pentru cunoscători).

De altminteri, cele două inscripții de identificare, pentru Ștefan și pentru Evdochia, se află într-o perfectă consonanță: un domn care este numit „singur stăpânitor”, adică *autocrator*, are alături, ca soție, pe sora unui *împărat*.

În tabloul votiv de la Sf. Nicolae Domnesc din Iași, așa cum a fost refăcut la 1676 și cum îl putem reconstitui și înțelege astăzi, se întrevide un *manifest vizual de putere* de un interes cu totul deosebit. Asupra acestui aspect, care iese din marginile cercetării de față, sper să pot reveni cu alt prilej.

155 156

¹⁵⁵ Ioan Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași, II, Acte interne (16611690)*, Iași, 2000, p.425, nr.468. Actul a fost publicat, după o copie, și de Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, p.34, cu aceeași dată; un rezumat, după original, cu vâleatul 7185 rău transpus în A.D. 1678, la N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V, București, 1903, p.90, nr.65.

¹⁵⁶ DRH, A, I, p.4, nr.3. Tot așa (всаиКВІН) se citește și în reproducerea însemnării pe care o dă V. A. Urechii.

Pentru a conchide: nu avem, până acum, nici o atestare a titlului de *singur stăpânitor* în intitulația folosită de Ștefan cel Mare în documente și inscripții. Menționarea lui în adresa scrisorii domniței Elena rămâne deocamdată unică și, din păcate, fără acoperire în „baza de date” constituită de a sursele interne moldovenești.

VIII. „Marele”

Epitetul „mare”, determinând titlul de „voievod”, este caracteristic, cum se știe, domnilor munteni. Cu toate acestea, Emil Vîrtosu a făcut și domnilor moldoveni un mic loc în capitolul consacrat acestui epitet în cadrul amplei sale cercetări privind titulatura domnească¹⁵⁷.

E adevărat că epitetul „mare” se află, la 1392 și 1393, în intitulația lui Roman I, însă determinând titlul de „singur stăpânitor”¹⁵⁸. Mai apoi, Ștefan I la 1395 și Alexandru cel Bun la 1401 sunt numiți, în acte emise de cancelaria Patriarhiei Ecumenice, *lieyas pospddas*¹⁵⁹. La aceste exemple, citate de Emil Vîrtosu, se mai poate adăuga astăzi unul, după toate probabilitățile și el anterior lui Ștefan cel Mare: „marele voievod a toată Moldovlahia, Io Ștefan voievod”¹⁶⁰, identificabil, după părerea mea, cu Ștefan II^{161 162}, domn singur în 1433-1435 și 1442-1447. Avem de-a face, mai degrabă, cu formule de cancelarie, folosite la Constantinopol pentru a flata pe destinatarii scrisorilor, dar fără legătură cu realitățile uzului diplomatic din Moldova.

În acest context se cuvine a privi și intitulația din pisană așezată pe turnul de intrare al Mănăstirii Putna: *Binecinstitorul domn a toată Țara Moldovei, marele Io Ștefan voievod, fiul marelui Bogdan voievod*¹⁶. Această pisanie a stârnit și alteori discuții și bănuieli¹⁶³. Judecând după chipul în care este înfățișată stema domnului, dar și

¹⁵⁷ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.121-123 și nota 5 din p.121-122.

¹⁵⁸ DRH, A, I, p.3, nr.2 și p.5-6, nr.4. Formula lipsește din intitulația folosită în actul de omagiu din 5 ianuarie 1393, unde, în schimb, Roman vodă se prezintă ca „voievod al Moldovei și moștenitor - - al întregii țări a Valahiei” (Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p.607-608, nr.165; pentru traducere, v. mai sus).

¹⁵⁹ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV. *Scriptores et Acta Imperii Byzantini Saeculorum IV-XV*, ed. Haralambie Mihăescu, Radu Lăzărescu, Nicolae-Șerban Tanașoca, Tudor Teoteoi, București, 1982, p.246-247, nr.49 (titlul lui Ștefan I este greșit tradus, întrucât *avQevxa* nu înseamnă „singur stăpânitor”, ci „domn”); p.268-269, nr.66 și p.272-273, nr.67 (pentru Alexandru cel Bun).

¹⁶⁰ *Ibidem*, p.314-315. Acest izvor (Ekthesis Nea), care nu era cunoscut la vremea când Emil Vîrtosu și-a redactat lucrarea, aduce o primă infirmare a concluziei istoricului român privind absența epitetului „mare” din intitulația doamnelor (Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.134): soției acestui Ștefan voievod i se spune „mare doamnă și soție a domnului întregii Moldovlahii, doamna Maria” (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, cit., p.314-315).

¹⁶¹ Cf. Ștefan S. Gorovei, în AIIAI, XXI, 1984, p.537-538. V., însă, Tudor Teoteoi, *Calitatea de autentice a patriarhului ecumenic Dionysios al II-lea (1546)*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, volum îngrijit de Ionel Căndea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p.579-580 și nota 31. Mențin părerea că în textul respectiv *nu poate fi vorba de Ștefan cel Mare*.

¹⁶² *Repertoriul*, p.49, nr.1; în traducere, s-a omis epitetul „marelui” determinând numele lui Bogdan voievod. această inscripțiune atât lui Ștefan, cât și tatălui său Bogdan, epitete care nu se găsesc nici în unul din documentele de la Marele Ștefan [...], arată că această inscripțiune și cu marca ei este de o dată cu mult posterioară. [...] Noi credem că această marcă cu inscripția ei datează de la jumătatea veacului a 18-lea, când mitropolitul Iacov a reparat mănăstirea, și între altele, precum se arată în sinodical mănăstirii, zidiul mănăstirii, carele era de tot răsărit și părăsit, tot din temelie l-au făcut”; Mihai Costăchescu, *Arderea Târgului Floci și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935, p.23-24, nota; Mihai Berza, *Stema Moldovei în timpul lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, II, 1955, 1-2, p.76: „ideea însăși a unei [...] fraude pioase nu ni se pare compatibilă cu deprinderile epocii în materie de epigrafie - utilitate nu ar fi avut, căci nimeni nu se îndoaie pe atunci că Putna era o ctitorie a lui Ștefan cel Mare și nici că turnul era nou ...”; Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.121-122 și n.5, invocând și opinia identică a lui E. Kozak și N. Iorga, o considera autentică, însă pusă de „arhimandritul Ioasaf, egumenul din acel an al Mănăstirii Putna” (*ibidem*, p.121). După opinia ultimului cercetător care s-a ocupat de această pisanie, ea ar data din veacul XVIII: Claudiu Paradais, *Comori ale spiritualității românești la Putna*, Iași, 1988, p.610-612, nr.160 (cu toată bibliografia).

după ansamblul compoziției și după intitulăție, trebuie să se admită că ne aflăm în fața unei refaceri târzii - poate din veacul XVII (când mănăstirea a fost reconstruită de Gheorghe vodă Ștefan și de Istratie vodă Dabija), poate din veacul XVIII (când mitropolitul Iacov Putneanul a întreprins ample lucrări de restaurare) - care însă *a avut în vedere o pisanie contemporană ctitorului*, foarte probabil chiar din anul 1481. Mai există, tot la Putna, dovada unei asemenea reconstituiri: pisania din 1559, pusă de „marele Io Alexandru voievod, fiul lui Bogdan voievod, nepotul bunului Ștefan voievod”¹⁶⁴, se prezintă azi ca o reasamblare a unor fragmente (două frânturi de scut, dar și un mic leu !) care nu puteau avea, în forma inițială, această dispunere.

Și-ar fi spus, însă, ctitorul însuși „*marele Io Ștefan voievod, fiul marelui Bogdan voievod*” în pisania așezată la intrarea în mănăstire ?! A căuta un răspuns înseamnă o mare cumpănă. „*Marele Io Ștefan voievod*” este o formulă care sfidează logica. Dar se poate ca uneori - precum a spus N. Iorga într-o altă împrejurare - neverosimilul să fie adevărat¹⁶⁵ și, adaug, adevărul să sfideze logica. Atașamentul domnului pentru ctitoria sa de la Putna a fost nemăsurat și se poate spune, cred, că acest atașament aproape că a sfidat, el însuși, rânduiețile smereniei: Ștefan și-a vrut Putna sa fără egal în Moldova - ca bogăție, ca împodobire, ca statut. Cât de mult a iubit-o și cât trebuie să fi cheltuit pentru ea, ne sugerează o caracterizare dintr-o cronică străină, așa- numitul *Letopiseț al lui Byhovec*: povestindu-se întâmplările războiului din 1497, se spune aici că Ștefan, „cu toată oastea sa, a intrat în munți în locuri înguste și de nepătruns, unde are și mănăstirea sa dragă, numită Putna”¹⁶⁶. Prin urmare, faima acestei mănăstiri și mai ales atașamentul ctitorului pentru ea erau - la vremea când s-a scris izvorul întrebuițat de *Letopisețul lui Byhovec* - de largă notorietate. Pe de altă parte,

¹⁶⁴ Claudiu Paradais, *op. cit.*, p.613-614, nr.161 (foto în p.613 - fig.205 - și bibliografie).

¹⁶⁵ Referindu-se la „diploma” lui Iurie Koriatovici din 1374 - azi dovedită ca fals notoriu - N. Iorga scria în 1903: „Dacă originalul ei ar apărea vreodată, ar fi doar unul din rarele cazuri când neverosimilul e adevărat” (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, V, București, 1903, p.601).

¹⁶⁶ Damian P. Bogdan, *Știri despre români în cronici publicate la Moscova*, în RA, 54, 1977, 4, p.446; reluat în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în cronică*, p.235.

pisania de la 1559 sugerează existența unui model, în care s-a aflat epitetul *marele* înaintea numelui domnului.

Emil Vîrtosu a mai adus¹⁶⁷, în pledoaria sa pentru autenticitatea pisaniei în această formă, faptul că, în însemnarea dedicatorie a unui *Minei* destinat Mănăstirii Dobrovăț (datat 25 februarie 1504), Ștefan este arătat ca fiu al „marelui Bogdan voievod”¹⁶⁸. Însă la data publicării cărții sale încă nu se cunoștea un alt amănunt, care ar putea să cântărească mai greu în această controversă: la 1491, *Ștefan însuși este numit marele*. Pentru biserica sa din Bacău, care tocmai fusese sfințită la 1 ianuarie 1491¹⁶⁹, Alexandru, fiul domnului, a comandat vestitului caligraf Teodor Mărișescul un *Tetraevanghel* (datat 23 aprilie 1491); în însemnarea dedicatorie, se spune că s-a scris cartea de către „Io Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, fiul marelui Ștefan voievod [...] în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului Ion Ștefan voievod, în anul al 35-lea an [sic !] al domniei lui”¹⁷⁰. Comentând intitulația lui Alexandru din această însemnare, istoricul Mihai Berza a arătat că ea nu trebuie să mire: „Avem a face doar cu afirmarea mai răspicată a calității domnești a asociatului la tron, cu două amănunte menite să arate situația sa dependentă: folosirea epitetului de «mare» pentru domnul titular și a anilor de domnie ai lui Ștefan ca element de datare. Procedând astfel, autorul însemnării trecea dincolo, ca formulare, de uzanța diplomatică [...]. Nu este de presupus însă că un călugăr de frunte dintr-o mănăstire [...] nu cunoștea poziția în stat a celui care îi comandase *Tetraevanghelul*”¹⁷¹. Observația este îndreptățită, iar nuanțările pe care le-am adus în alt loc¹⁷² îngăduie comparația cu anul 1481.

Am arătat într-un capitol anterior (III) al acestui studiu că din anul 1481 datează prima atestare a calificării de *heres* în intitulația lui Ștefan cel Mare și că tot în acel an, spre sfârșit, fiul domnesc Alexandru a fost așezat la Bacău; am explicat, prin urmare, apariția lui *heres* ca reflectare a preocupărilor domnului în privința reglementării succesiunii după nașterea lui Bogdan-Vlad.

Judecând prin analogie, trebuie să admitem că situația pe care o reflectă însemnarea de pe *Tetraevanghelul* din 1491, a lui Alexandru în raport cu tatăl său, a putut să fie reflectată, zece ani mai înainte, din perspectivă inversă - a tatălui în raport cu fiii săi. Justificarea termenului *marele* în însemnarea din 1491 poate să funcționeze, în aceeași ecuație, și pentru situația din 1481.

Pe de altă parte, n-ar trebui, poate, omis nici faptul că *tocmai în această vreme* domnul Moldovei a rupt pacea abia încheiată (probabil în primăvara anului 1480) cu Imperiul Otoman și, cu speranțele create de noua cruciadă, proclamată la 8 aprilie 1481 (așa-numita cruciadă de la Otranto), a reluat ofensiva în direcția Țării Românești; biruința moldovenească de la Râmnic, la 8 iulie 1481 - o „*ingens victoria*”, după

¹⁶⁷ Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p.122, nota.

¹⁶⁸ *Repertoriul*, p.422-423, nr.164.

¹⁶⁹ *Ibidem*, p.90, nr.7.

¹⁷⁰ M. Berza, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărișescul în Muzeul Istoric de la Moscova*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, culegere de studii îngrijită de M. Berza, București, 1964, p.590.

¹⁷¹ *Ibidem*, p.593.

¹⁷² Cf. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalena Szekely, *Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare* (sub tipar).

aprecierea regelui Matias¹⁸⁷ și care „nu a coincis întâmplător cu inițierea operațiilor navale pentru izgonirea turcilor din Otranto (4 iulie 1481), patronate direct de papa Sixt IV”¹⁸⁸ - a fost cu drept cuvânt apreciată drept „un simbol al solidarității creștine, de care Moldova a dat încă o dată dovadă”¹⁸⁹. Înainte, însă, de a se întoarce la Suceava „ca un purtător de biruințe”¹⁹⁰, cum spune vechea cronică moldovenească, „domnul Ștefan voievod a lăsat să domnească peste Țara Muntenească pe Vlad voievod Călugărul, care - *adaugă cronicarul anonim referindu-se la evenimentele din 1484* - a făptuit trădare față de domn, pentru că a dat ajutor turcilor, când au luat cetățile”¹⁹¹. Mențiunea acestei „trădări” este, după cum s-a observat demult, o dovadă puternică a unei legături de tip feudo-vasalic între Ștefan și noul domn muntean, unchi patern al propriei sale soții. În aceste împrejurări (care ar data mai strâns pisană de la Putna) va fi gândit Ștefan să oglindească, fie și numai o clipă, tradiția diplomatică a cancelariei din țara pe care se străduia să și-o supună¹⁹², folosind - evident după model muntean - titlul de *mare voievod* și pentru el, și pentru tatăl său ?

Desigur, nemaexistând pisană originală, o asemenea discuție riscă să devină oțioasă. Însă mi se pare că, *păstrând toate cuvenitele rezerve*, nu ar fi prea îndrăzneț să ne îngăduim - pe baza elementelor existente astăzi - întrebarea dacă Ștefan nu a putut, totuși, așeza la „mănăstirea sa dragă, numită Putna” o pisană în care să fie împodobit și cu titlul *marele*, în vremea când tocmai încerca să scruteze și să asigure viitorul dinastiei sale. Anul pisaniei, 1481, ar putea fi, eventual, cheia pentru înțelegerea acestei formule care pare să sfideze logica.

IX. Palatin

În izvoarele poloneze, domnul Moldovei este numit, de cele mai multe ori, cu titlul de palatin: intenționat sau neintenționat, titlul său de voievod era echivalat astfel cu acela al guvernatorilor unor provincii ale regatului, precum voievodul sau palatinul Podoliei ori voievodul sau palatinul Rusiei. Situația delicată este luminos pusă în evidență cu prilejul jurământului de la Colomeea. În salvconductul dat de regele Cazimir la 4 septembrie 1485, Ștefan este numit *Iohannes Stephanus, palatinus et dominus Terre Valachie* sau, mai scurt, *Stephanus palatinus*¹⁹³. Se vede că domnul Moldovei nu a fost mulțumit de această intitulare, de vreme ce, în actul dat de același rege la 15 septembrie, confirmând legătura sa cu Ștefan, acesta este numit la început *magnificus Iohannes Stephanus, dominus Moldavie Dei gracia* și *magnificus Iohannes Stephanus woiewoda*,^{173 174 175 176 177 178 179}

¹⁷³ Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, I, Budapesta, 1914, p.37, nr.34: „*parta ingenti victoria, non sine magna et ingenti laude nominis christiani*” (scrisoare a regelui Matias către papa Sixt, din 7 august 1481).

¹⁷⁴ Ștefan Andreescu, *Ultima fază a raporturilor dintre Moldova și Genova*, studiu din 1982 (AIIAI, XIX), retipărit în idem, *Din istoria Mării Negre (Genovezi, români și tătari în spațiul pontic în secolele XIV-XVII)*, București, 2001, p.148.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p.151.

¹⁷⁶ *Cronicile slavo-române*, p.19.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ Reamintesc, în acest context, și proclamațiile către munteni, din martie 1480 sau 1481 (v. și mai sus), în care pretendentul Mircea, susținut de Ștefan, este numit de acesta „fii al domniei mele” (Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.361-363), reflectând tot o realitate de tip feudo-vasalic.

¹⁷⁹ Ioan Bogdan, *op. cit.*, p.377-378.

Dei gracia dominus Terre Moldavie, în cuprinsul documentului *Stephanus palatinus* iar spre sfârșit - *Iohannes Stephanus wojewoda*¹⁹⁴. În exemplarul său, însă, dat a doua zi, la 16 septembrie 1485, intitulăția este *Din mila lui Dumnezeu, noi, Ioan Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei*, urmând apoi neobișnuita declarație: „din voia lui Dumnezeu noi suntem domn al Țării Moldovei”¹⁹⁵. Este de înțeles că acestui domn nu-i era pe plac titlul de *palatin*, care nu exprima - precum *voievodul* moldovenesc - ideea de majestate¹⁹⁶ (necum pe aceea de suveranitate !) și de aceea nici nu l-a folosit în corespondența cu polonii. Totuși, o dată el apare în titlul său: în salvconductul eliberat în octombrie 1503, pentru cei 200 de oameni ai regelui Alexandru care trebuiau să vină la cercetarea hotarului nordic al Moldovei, el se intitulează *Iohannes Stephanus palatinus, Dei gratia dominus Terre Moldavie*, pentru ca în finalul actului să invoce „*fides dominationis nostre, suprascripti Stephani waywode, et fides filii nostri Bohdani waywode*”¹⁹¹. Putem socoti această mențiune fie o licență din partea pisarului de „lătinie” al domnului, fie o încercare a acestuia din urmă de *captatio benevolentiae* în raport cu regele Alexandru, însă ea nu înseamnă că, tocmai atunci, Ștefan considera ca egali ai săi pe palatinii Rusiei și Podoliei¹⁹⁸. *Palatinus* în intitulăția lui Ștefan cel Mare este și rămâne o prezență „exotică”.

X. „Binecinstitorul împărat”

Cel mai neașteptat (și de aceea foarte controversat) titlu purtat de Ștefan cel Mare este acela de *împărat* - în forma slavă: *Rap^* - aflat în însemnarea dedicatorie, datată 11 iunie 1413, a *Tetraevanghelului* dăruit de domn vechii mănăstiri a Humorului: „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul împărat (*Rap^*), Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei”¹⁹⁹. Același titlu îi este acordat lui Ștefan în cea mai veche cronică moldovenească, așa-zisul *Letopiseț anonim*, în legătură cu două evenimente: cutremurul din 29 august 1411, produs „în vremea când ședea împăratul (*Rapt*) la masă”²⁰⁰ și primirea la Suceava, după victoria de la Vaslui, „binecuvântând pe împărat: «Să trăiască împăratul (*Rapt*)»”²⁰¹; în același *letopiseț*, domniile moldoveni începând cu Alexandru cel

¹⁸⁰ 181 182 183 184 185 186 187

¹⁸⁰ *Ibidem*, p.315-311.

¹⁸¹ *Ibidem*, p.311. V. și comentariul lui Ioan Bogdan, la p.313.

¹⁸² Aceeași confuzie o aducea titlul de *voievod* și în raporturile cu regele Ungariei. Este de observat că în actul dat de Matias la 15 august 1415 pentru a confirma „tratatul” cu domnul Moldovei, acesta nu este numit decât voievod: „*spectabilis et magnificus Stephanus waywoda Terrae Moldaviensis*” iar țara este socotită o „*provincia*” (*ibidem*, p.334), deși în actul său din 12 iulie 1415 Ștefan se intitulase „*Nos Stephanus waywoda et dominus Terre Moldaviensis*” iar țara sa o definise drept „*regnum nostrum*” și „*nostrum dominium*” (*ibidem*, p.331-332). *Voievod* era și demnitarul care cărmuia Transilvania, dar demnitatea aceea nu implica nici ideea de majestate, nici pe aceea de suveranitate.

¹⁹¹ *Ibidem*, p.469. În salvconductul dat de regele Alexandru la 1 octombrie 1503, nu se folosește titlul de *palatin*, în schimb lipsește acela de domn - „*Joannes Stephanus waywoda Moldavie*” (*ibidem*, p.410).

¹⁸⁴ V. și D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești*, p.22: „Nu înseamnă însă că Ștefan cel Mare era considerat egal, de pildă, cu palatinul (voievodul) Podoliei”.

¹⁸⁵ *Repertoriul*, p.388, nr.144.

¹⁸⁶ *Cronicile slavo-române*, p.11 (textul slav la p.8).

¹⁸⁷ *Ibidem*, p.18 (textul slav la p.9).

Bun sunt plasați sub numele generic MOA^ABCTHH 4apie, *Împărații moldoveni*¹⁰². De asemenea, pe o pagină a unui „octoih bulgăresc” descoperit de Ioan Bogdan la Kiev, autorul anonim al unei însemnări privind căderea Chilie și a Cetății Albe îl numește pe domnul Moldovei „împăratul Ștefan” ObTesaMb)¹⁰³; după opinia lui Ioan

Bogdan, însemnarea „trebuie să fie contimpurană faptului de care vorbește (1484)”¹⁰⁴.

Prezența acestui titlu într-o însemnare precis datată, într-una contemporană și în cronică scrisă în aceeași vreme determină întrebarea: a folosit Ștefan cel Mare titlul de *împărat* sau a fost folosit acest titlu în legătură cu el ?

Dezvoltarea unei teorii privind nu doar existența și evoluția ideii imperiale la români în veacurile XV-XVIII, ci și o întreagă practică a folosirii unei terminologii imperiale - în cercetarea căreia au fost invocate nu numai sursele scrise, ci și cele vizuale¹⁰⁵ - a produs reacții care, din păcate, nu contribuie la identificarea unui răspuns; nu este locul, aici, nici pentru o analiză a argumentelor pro și contra, nici pentru o reluare a cercetării propriu-zise. Este, însă, inevitabilă atingerea acestui „dosar”, întrucât în cazul Moldovei se pornește tocmai de la Ștefan cel Mare, de la colofonul *Tetraevanghelului* de la Humor și de la mențiunile cronicii sale „de curte”. Cazului special al lui Ștefan i s-a consacrat în 1998 un studiu aparte¹⁰⁶, ceea ce îmi îngăduie să nu consemnez aici decât opiniile care pot fi socotite ca exprimate simultan (independent) sau ulterior.

Astfel, în același an 1998 istoricul Daniel Barbu a explicat faptul că „lui Ștefan cel Mare îi plăcea, se pare, să fie numit «țar»” prin presupunerea că el „se considera, în chipul regilor Franței, *imperator in regno suo*”; explicația a fost menținută în 1001 .^{188 189 190 191 192 193 194}

¹⁸⁸ *Ibidem*, p.6 (textul slav); traducerea *Țarii Moldovei* (p.14) este evident inadecvată.

¹⁸⁹ Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de G. Mihăilă, București, 1968, p.520.

¹⁹⁰ *Ibidem*.

¹⁹¹ Cf., cu toată bibliografia anterioară, D. Nastase, „*Necunoscutele*” ale izvoarelor istoriei românești, în AIIIX, XXX, 1993, p.483-499 (reprodus în volumul *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2005).

²⁰ Idem, *Ștefan cel Mare împărat*, în SMIM, XVI, 1998, p.65-102 (reprodus în volumele *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, carte tipărită cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2003, p.567-609; *Altfel despre Ștefan cel Mare*, ed. Sorin Dumitrescu, București, 2004, p.157-201; *De potestate. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*).

¹⁹³ Daniel Barbu, *Byzance, Rome et les Roumains. Essais sur la production politique de la foi au Moyen Âge*, București, 1998, p.87: „Si Étienne le Grand, par exemple, aimait, semble-t-il, être appelé «țar», c’est qu’il se considérait, à l’instar des rois de France, *imperator in regno suo*”; cu trimitere la Valentin Al. Georgescu, *L’idée impériale byzantine et les réactions des réalités roumaines (XIVe-XVIIIe siècles). Idéologie politique, structuration de l’État et du droit*, în „Byzantina”, 3, 1971, p.311-339. Observ, însă, că răposatul istoric al dreptului și al vechilor noastre instituții nu atinge, în studiul citat, problema titlului imperial al lui Ștefan cel Mare.

afirmare a acestei explicații, nedumerește absența oricărei referiri la studiul lui D. Nastase din 1998, consacrat tocmai acestui titlu folosit de Ștefan cel Mare.

Într-o cercetare consacrată anume teoriei despre ideea imperială, istoricul Radu G. Păun, raportându-se în principal la unul dintre studiile mai vechi ale lui D. Nastase¹⁹⁵, a combătut argumentele extrase de acesta din textele cronicilor¹⁹⁶. Deși tipărit în 2001, studiul d-lui Radu G. Păun pare a fi fost redactat înainte ca d-sa să fi putut lua cunoștință de argumentarea special destinată lui Ștefan cel Mare în 1998; numai așa s-ar putea explica, *de bona fide*, faptul că această argumentare nu este citată, fie și pentru a fi combătută, la locul cuvenit. Însă cercetarea „terminologiei imperiale” numai în lumina cronicilor nu mi se pare suficientă, după cum examinarea mărturiilor de-a valma, fără a ține seama de etape cronologice și de spații geografice, nu mi se pare o metodă indicată, mai ales când este vorba de o chestiune controversată. Fără a stăruia asupra demonstrației pe care a construit-o d-l Radu G. Păun, observ numai că d-sa, cantonând în domeniul cronicisticii, analizat cu erudiție și cu largi și variate conexiuni, ocolește, deliberat sau nu, tocmai piesa principală a dosarului: intitulăția din însemnarea dedicatorie a *Tetraevanghelului* de la Humor. Ca urmare, pentru d-sa, folosirea termenului *țar* se datorează „mai degrabă manierei de a compila a autorului” cronicii¹⁹⁷ iar descrierea primirii lui Ștefan după victoria de la Vaslui, inspirată („largement inspirée”) din *Panegiricul* lui Constantin cel Mare, este, după părerea d-sale, dovada că autorul cronicii era, el însuși, „în pană de inspirație”¹⁹⁸. Or, dacă aceste aprecieri și explicații pot să aibă (o aparentă) valabilitate judecându-le numai prin raportarea la textul cronicii, despre care se poate spune, eventual, că nu se cunoaște data exactă a redactării¹⁹⁹, ele rămân golite

¹⁹⁵ D. Nastase, *Unité et continuité dans le contenu de recueils manuscrits dits „miscellanées”, în „Cyrillomethodianum”, V, 1981, p.22-48. Alte studii, cu privire la ideea imperială, „développée à outrance par le même D. Nastase”, sunt de citate de Radu G. Păun, *L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible*, în „Méditerranées”, 26-27, 2001, *Studia Pontica*, édité par Ivan Biliarsky, p.176, n.5.*

¹⁹⁶ Radu G. Păun, *op. cit.*, p.175-213.

¹⁹⁷ *Ibidem*, p.184: „Aucun prince moldave n'est nommé *car*, à l'exception d'Étienne le Grand, et cela pour des raisons qui ne tiennent point à un «projet impérial», mais plutôt à la manière de compiler de l'auteur”.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p.185: „Quant à nous, nous croyons plutôt que la description de la victoire impériale ne fait qu'inspirer un copiste en panne d'imagination ou, en tout cas, tributaire des modèles anciens et célèbres”.

unei întreruperi, în RITL, XXXI, 1983, 4, p.67-72 [reluat în idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori (sec.XV-XVII)*, București, 1997, p. 118-128]. Aceste trei studii au fost reproduse, foarte recent, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Portret în istorie*, cit., p.220-252. Fără nici o îndoială, reluarea discuției ar fi oportună și necesară.

de orice forță în fața colofonului *Tetraevanghelului* de la Humor: despre ieromonahul Nicodim, care-și datează însemnarea cu toată precizia posibilă, nu se poate spune nici că ar fi fost victima „manierei de a compila” și nici că ar fi fost „în pană de inspirație”. Nici un copist de cărți liturgice, lucrând din poruncă domnească, nu-și putea permite să scrie dedicația la întâmplare sau după „inspirația” sa proprie - cu atât mai puțin când comanditarul era Ștefan și încă și mai puțin când era vorba de o carte ca *Tetraevanghelul* de la Humor.

Foarte recent (2004), asupra acestei chestiuni s-a pronunțat și istoricul Constantin Rezachevici. D-sa a pornit de la observația lui Damian P. Bogdan că Semen Oelkoviți, fratele doamnei Evdochia de Kiev, arătat în cronică moldovenească drept „țar”, nu a purtat niciodată acest titlu, „în izvoarele românești titulatura lui Semen fiind *o simplă împodobire*”²⁰⁰; ca urmare, d-l Constantin Rezachevici a oferit o explicație mai deosebită: „titlul de țar (împărat) în izvoarele moldovenești este luat din slavona bisericească, așa cum a făcut și Ivan IV, care l-a adoptat oficial; el nu are conotații imperiale bizantine, creștine, de vreme ce este atribuit și sultanului Mehmed II în aceleași izvoare din Moldova, în cazul lui Ștefan cel Mare și al cumnatului său însemnând metaforic conducători importanți”²⁰¹. Mi se pare, însă, că este foarte greu - dacă nu imposibil - de crezut că ieromonahul Nicodim, anonimul autor al letopisetului și anonimul autor (bulgar ?) al însemnării de pe *Octoiul* de la Kiev se vor fi pus de acord pentru a-l „împodobi” pe domnul Moldovei cu un titlu având doar „semnificația metaforică [...] de conducător important”, și acela preluat din „limbajul slavon bisericesc folosit de preoți” la ceremonia din ianuarie 1475: cum ar fi preluat ieromonahul Nicodim, în 1473, un termen „folosit de preoți” la 1475 ?!

Pe de altă parte, mi se pare de neînțeles îngrădirea pusă în înțelegerea acestui titlu, prin căutarea unor „conotații imperiale bizantine, creștine” și identificarea unei contradicții în faptul că este folosit și cu referire la sultan. O foarte superficială răsfoire a izvoarelor acelei vremi arată echivalența perfectă a termenilor basileu, cezar, țar și împărat, indiferent dacă desemnau pe sultanul otoman, pe hanul tătar, pe împăratul bizantin sau pe cel german. Nu este vorba de o „conotație bizantină”, ci de folosirea unui cuvânt al cărui conținut ține de ierarhia puterii²⁰². Fiind vorba de creștini, și încă de

²⁰⁰ Damian P. Bogdan, *Pomelnicul de la Bistrița și rudenile de la Kiev și Moscova ale lui Ștefan cel Mare*, în AARMSI, s.III, t.XXII, mem.26, 1940, p.22, n.5 (subl. mea).

²⁰¹ Constantin Rezachevici, *Neamul doamnei Evdochia de Kiev, în legătură cu descoperirea pietrei sale de mormânt la Suceava*, în volumul *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.120; v. și p.125, despre acest termen, „având semnificația metaforică amintită mai sus, de conducător important” și despre relatarea primirii după victoria de la Vaslui, „în limbajul slavon bisericesc folosit de preoți cu acest prilej, «binecuvântând pe țar... »”. V. și idem, *Bătălia din 10 ianuarie 1475. De ce la sud de Vaslui ?*, în MI, XXXVIII, 2004, 2 (443), p.18.

Hotin” (Iulian Marinescu, *Documente relative la familia Neculce*, în BCIR, IV, 1925, p.42-49); în *Sămile* Vistieriei Moldovei, din a doua jumătate a veacului XVIII, același titlu este acordat chiar unor dregători otomani de rang secundar: „Măria Sa Melec Mehmet pașa”, „Măria Sa Muhtar pașa Bender muhazezi”, „Măria Sa Suliiman pașa Hotin pașa”, „Măria Sa Nasip Cafegiemac”, „Măria Sa Rumeli valesi”, „Măria Sa Ozu valesi” etc., alături de „Măria Sa Ahmet Gherei sultan”, „Măria Sa cneazul Repnin”, „Măria Sa doamna”, „Măria Sa beizadea Scarlat”, „Măria Sa domnița Ruxandra” etc. - cf. I. Caproșu, *Sama Vistieriei Țării Moldovei din 1777* (II), în AG, V (X), 1998, 1-2, p.179-230. Nu trebuie, deci, presupusă și urmărită vreo conexiune sau vreo relație cauzală între aceste titluri și religia celor vizați de ele.

ortodocși, este de domeniul evidenței că sursa de legitimare rămâne Bizanțul, însă trebuie să se observe că Ștefan nu este arătat ca împărat al grecilor, sau al romanilor (romeilor), ci el apare în succesiunea înaintașilor săi, înscrisi în cronică (începând cu Alexandru cel Bun) doar ca „împărați moldoveni”, fără precizarea vreunui spațiu geografic.

Ultima opinie care îmi este cunoscută, exprimată la fel de recent (2004), aparține istoricului Alexandru Simon. Pentru d-și, folosirea titlului de *împărat* în cazul lui Ștefan - despre care ar fi greu de acceptat că visa să culegă moștenirea împăraților bizantini - ține mai degrabă de ambiții: domnul Moldovei ar fi urmărit să câștige un plus de respect printre contemporani²⁰³. Observând (cu oarecare nedumerire, pare-se) că titlul imperial nu figurează nici pe piatra de mormânt a lui Ștefan, nici în documentele interne, nici în cele externe²⁰⁴, d-l Alexandru Simon se arată înclinat să admită, în explicarea respectivului titlu prin ambițiile domnului Moldovei, nu numai asigurarea unui anumit statut între statele cu care avea relații, dar și, eventual, o tendință de expansiune teritorială²⁰⁵.

Dar tocmai faptul că „țar” nu a fost folosit în acte oficiale, în corespondență, în pisanii și nici măcar în inscripțiile ori însemnările dedicatorii ale obiectelor și cărților trimise la Athos exclude orice explicație întemeiată pe factorul „ambitie”: folosirea lui în colofonul unei cărți trimise unei mici mănăstiri, ctitorie boierească, din nordul țării sale, dar nu și în texte destinate cunoașterii publice, nu are cum să fie expresia vreunei ambiții.

²⁰³ Alexandru Simon, *The Use of the „Gate of Christendom”. Hungary’s Mathias Corvinus and Moldavia’s Stephen the Great Politics in the Late 1400’s*, în *Quaderni della Casa Romana di Venezia*, 3, ed. Ioan-Aurel Pop și Cristian Luca, București, 2004, p.212-213: „It’s hard to state whether he dreamed of becoming the heir of the Byzantine emperors, a natural and unrealistic thought, altogether, given the circumstances, or, more likely, for internal and external purposes, he tried to gain the status of *tsar*, amongst the orthodox states, both living and dead, who’s rulers had used this title before. Stephen tried to gain the respect of the former Commonwealth, and may have succeeded to a certain degree, in the lands of Hungary and also in those of Poland-Lithuania”. Capitolul se intitulează *The Christian Colours of Ambition* (p.212).

²⁰⁴ „The title does not figure on Stephen’s tombstone” (*ibidem*, p.212, n.73); „Stephen never called himself *tsar*, inside, in his local documents, or outside Moldavia’s border, in his relations with Moscow, Wallachia and Mount Athos, not to mention Poland and Hungary who often did not even recognize him as a ruler from God’s grace” (*ibidem*, p.213).

²⁰⁵ „Besides the Wallachian case, only the plan to free Caffa (1477) might indicate an ambition to expand his reign in the Black Sea area. For a time of uncertainties and plans it is to little of information” (*ibidem*, p.213).

Interpretarea acestui titlu și reflecțiile pe marginea apariției și folosirii lui trebuie să pornească de la acest mic text din *Tetraevanghelul* de la Humor, practic ascuns (pe fila 265 verso) între cele 278 de file ale acestuia; voi reveni, prin urmare, asupra acestor chestiuni cu alt prilej. Aici, în marginile cercetării pe care mi-am propus-o, mă limitez, deocamdată, la două constatări care pot fi sugestive pentru înțelegerea intitulății respective.

Cea dintâi privește numele țării, care nu este cel folosit de regulă, *Țara Moldovei*, ci *Țara Moldovlahiei*. După cum am arătat mai sus (cap. V), *Moldovlahia* apare în intitulăția lui Ștefan în împrejurări care implică fie evocarea provinciei eclesiastice, fie tâlcuirea slavonească a formei de plural a numelui țării. Cea de-a doua situație fiind cu totul improbabilă aici, nu rămâne decât cea dintâi, ceea ce înseamnă că devine obligatorie reflecția asupra relației dintre *împărat* și *Moldovlahia*.

În al doilea rând, constat că în intitulăția respectivă *împărat* nu înlocuiește nici unul din cei doi termeni fundamentali care definesc majestatea (voievod) și suveranitatea (domn), intitulăția lui Ștefan rămânând, fundamental, cea cunoscută și din alte cazuri: Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovlahiei. Ce loc ocupă titlul de *împărat* ?

În inscripții și în însemnări dedicatorii, titlul de suveranitate este de multe ori dublat: „Bincredinciosul și de Hristos iubitorul domn, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei”. Traducerea nu permite sevizarea vreunei nuanțe, dar în textele slavone primul *domn* este, invariabil, redat prin *rocnoAHnu* iar cel de-al doilea prin *rocnoA^pu*. În *Tetraevanghelul* de la Humor, *4ap^* înlocuiește pe *rocnoAHnu*, ca și cum ar vrea să spună că, în momentul redactării însemnării, funcțiunea (calitatea) de *împărat* fusese asumată de *Ștefan voievod, domnul Țării Moldovlahiei*. Este, oare, altul sensul pe care îl sugerează apariția, în cronică, a formulei *Împărații moldoveni* pentru a desemna pe *voievozii domni ai Țării Moldovei*¹²⁰ începând cu Alexandru cel Bun ?!

*

Rezultatele cercetării de față arată cel puțin un lucru, anume că, atunci când ne adresăm unor texte ca acelea avute aici în vedere, o „analiză aproape anatomică a fiecărui rând” (expresia aparține lui Umberto Eco) poate să aducă lumini neașteptate, permițând relevarea și înțelegerea unor relații altminteri greu detectabile sau chiar imperceptibile între felurite realități ale trecutului. În fond, este pecetea de neșters pe care o poartă toate acele realități, ca rezultat al aceleiași gândiri, al aceleiași voințe și al aceleiași acțiuni, care trebuie imaginate și înțelese ca un întreg unitar; fragmentarea și dispersarea elementelor componente ale acestui întreg pot fi, eventual, folositoare memorării faptelor, dar nu și înțelegerii celor mai adânci legături dintre ele.

²²⁰ Ceea ce se spune chiar de la început: *стал йлекандръ воевода господарем U*

Молдавской Земли (*Cronicile slavo-române*, p.6). Deci primul dintre „împărații moldoveni” este socotit „Alexandru voievod, domn al Țării Moldovei”: este absolut același sens ca în colofonul *Tetraevanghelului* de la Humor.

²⁸ DRH, A, III, p.50, nr.31 (din 12 martie 1488; scris de Costea; traducere veche); p.5860, nr.35 (din 15 martie 1488; scris de Ion; traducere germană); p.62-63, nr.36 (din 3 aprilie 1488; scris de Ion; originalul în Rusia); p.67-69, nr.38 (din 6 aprilie 1488; scris de Costea; originalul în Polonia); p.71-72, nr.39 (din 20 aprilie 1488; scris de Toader; originalul la DNAIC, fost Bibl. Acad.); p.73-74, nr.40 (din 17 august 1488; scris de Ion; originalul în Rusia); p.94-95, nr.51 (din 14 martie 1489; scris de Toader; veche copie slavă); p.135-137, nr.73 (din 15 martie 1490; scris de

¹⁵⁴ Episcopul Melchisedec, *op. cit.*, p.252. Prezența Evdochiei este evident o confuzie (v. și I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p.303), dar, după analiza datelor, se vede că explicația propusă de cărturarul episcop nu se poate păstra; după părerea lui Alexandru Lapedatu (*op. cit.*, p.132), ar mai fi putut exista și alte explicații: una plauzibilă - „inscripțiile fiind șterse și la refacere nemaicunoscându-se îndeajuns relațiile familiale ale marelui voievod, s-a putut ușor face

¹⁶⁸ Este interesant de constatat importanța pe care Dosoftei a acordat-o acestui titlu princiar din veacul XIV. Nu numai că l-a folosit în *Poemul cronologic*, dar l-a și transcris în câteva locuri (v. și prof. N. A. Ursu și pr. Nicolae Dascălu, *op. cit.*, p.77): în cronograful tălmăcit de el (ms.rom. 3456 BAR), pe paginile adăugate cărții cu vieți de sfinți din 1663 (Agapie Landos,

¹⁷⁷ Cf. Episcopul Melchisedec, *O vizită la câteva mănăstiri și biserici antice din Bucovine*, în RIAF, an.I, vol.I, fasc.II, 1883, p.258: „Epitetele de «Mare» (BeAHKÎH), date în

²⁰⁸ Daniel Barbu, *Bizanț contra Bizanț. Explorări în cultura politică românească*, București,

2001, p.30-31: „Ștefan cel Mare fusese cândva aclamat de către poporul capitalei sale, potrivit cronicicii moldovenești, drept «țar» (*car*) în virtutea faptului (destul de discutabil de altfel în ochii unor oameni ai legii polonezi sau otomani) că domnul se considera și era privit de supușii săi ca «rege în țara sa», ca *imperator in regno suo*, cum ar fi spus un jurist capețian” (cu aceeași trimitere la Valentin Al. Georgescu, „Byzantina”, 1971). La trei ani distanță de precedenta

²¹³ Fie-mi îngăduit să atrag din nou atenția, aici, asupra datării propuse într-o vreme când discuțiile despre ideea imperială și despre terminologia imperială erau la început iar autorul încă nu avea cunoștința de ele. Căutând explicații pentru alte fapte istorice, am ajuns, în 1971, la concluzia că „alcătuirea primului letopiseț, la curtea lui Ștefan cel Mare, a început la 1473” și că „în preajma anului 1473, începe să se cerceteze trecutul Moldovei” - Ștefan S. Gorovei, *Biserica de la Volovăț și mormântul lui Dragoș vodă*, în MMS, XLVII, 1971, 5-6, p.374-383 (cf. p.377378); reluat în volumul *Biserica. O lecție de istorie*, carte tipărită din inițiativa și sub îndrumarea Înalt Prea Sfințitului Pimen, Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților, Sfânta Mănăstire Putna, 2004, p.135-146 (cf. p.138-139). Opiniile exprimate ulterior, propunând alte repere pentru etapele redactării cronicii, au păstrat, totuși, un loc important anului 1473 - cf. Ștefan Andreescu, *Les débuts de l'historiographie en Moldavie*, în RRH, XII, 1973, 6 (versiunea română: *Începuturile istoriografiei în Moldova*, în BOR, XCIII, 1975, 1-2, p.232-243); idem, Leon Șimanschi, *Începutul elaborării cronicii lui Ștefan cel Mare*, în volumul *Profesorului Constantin Cihodaru la a 75-a aniversare*, Iași, 1983, p.39-46; Ștefan Andreescu, „*Cronica lui Ștefan cel Mare*”: înțelesurile

²¹⁶ În aceeași ordine de idei, este de observat că textele vechi românești folosesc formula „Măria Sa” pentru a se referi nu doar la domnii țării, ci și la sultani și hani, ca și la orice dregător otoman de rang mai înalt; astfel, în documente din 1712-1720 alături de „Măria Sa vodă” și de „Măria Sa Dovlet Chiri hanul”, apar „Măria Sa vizirul” și „Măria Sa Apti pașa, seraschierul de